

**EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ
A HISTORICKÝ DISKURZ**

**Svazek 2
4. vydání
2016**

**EUROPEAN PHILOSOPHICAL
AND HISTORICAL DISCOURSE**

**Volume 2
Issue 4
2016**

Редакційна політика

Європейський філософський та історичний дискурс – міжнародний журнал, присвячений дослідженням актуальних проблем сучасної філософії, історії філософської думки, теорії та філософії історії, аналізу історичних процесів в окремих регіонах світу, в тому числі історії країн Центральної та Східної Європи. До публікації в журналі приймаються статті високої якості, які представляють важливий інноваційний, теоретичний, концептуальний, методологічний та емпіричний внесок у відповідних галузях філософії та історичної науки. Журнал використовує систему анонімного рецензування з метою верифікації наукової якості статей.

Європейський філософський та історичний дискурс особливо зацікавлений в міждисциплінарних дослідженнях в області філософії та історичної науки. Вітаються також дослідження, здійснені в межах новітніх та перспективних напрямів історичної науки, в тому числі дослідження з усної історії та історичної інформатики.

Європейський філософський та історичний дискурс приймає для публікації оригінальні матеріали і не розглядає можливості публікації раніше надрукованих матеріалів.

Редакційна колегія:

Виорель Визериану, доктор філософських наук, професор, Бухарестський університет (Румунія)

Емма Гансова, доктор філософських наук, професор, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д.Ушинського» (Україна)

Інна Голубович, доктор філософських наук, професор, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова (Україна)

Оксана Довгополова, доктор філософських наук, професор, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова (Україна)

Оана Камелия Сербан, PhD в галузі філософії, Бухарестський університет (Румунія)

Олексій Халапсис, доктор філософських наук, професор, Національна металургійна академія України (Україна)

Тарас Гончарук, доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова (Україна)

Людмила Кормич, доктор історичних наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія» (Україна)

Юрій Котляр, доктор історичних наук, професор, Чорноморський державний університет імені Петра Могили (Україна)

Євген Кузьмін, PhD in History, музей Яд-Вашем (Ізраїль)

Микола Руссєв, доктор історичних наук, Вища Антропологічна Школа (Кишинев, Молдова)

Анджей Стройновський, доктор історичних наук, професор, Академія ім. Яна Длугоша (Ченстохова, Польща)

Адміністративний редактор:

Аліна Полухіна, кандидат політичних наук, Національний університет «Одеська юридична академія»

Přístup redakce

Evropský filozofický a historický diskurz – mezinárodní časopis věnovaný zkoumání aktuálních problémů moderní filosofie, dějin filozofického myšlení, teorie a filozofie dějin, analýzy historických procesů v různých světových regionech, včetně dějin střední a východní Evropy. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech filozofie a historické vědy. V časopisu se uplatňuje systém anonymního recenzování (peer-review) pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský filozofický a historický diskurz má velký zájem zejména o mezioborové studie ve filozofickém a historickém směru. Uvítané jsou zejména zkoumání v rámci pokročilé a slibné oblasti historie, včetně výzkumu o ustní historii a historické informatiky.

Evropský filozofický a historický diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve otištěné články.

Redakční kolégie:

Viorel Vizerianu, Univerzita Bukurešťská (Rumunsko).

Emma Hansová, PhD., profesorkyně, státní podnik (škola) “Jižnoukajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského” (Ukrajina).

Inna Golubovyč, PhD., profesorkyně, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (Ukrajina).

Oksana Dvhopolová, PhD. phyl., profesorkyně, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (Ukrajina).

Oana Kamelie Serban, PhD, Univerzita Bukurešťská (Rumunsko).

Oleksii Kchalapsis, Ph.D., Doktor filozofie, profesor, Národní hutní akademie Ukrajiny (Ukrajina).

Taras Goncharuk, Doktor historie, profesor, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (Ukrajina).

Liudmyla Kormyč, PhD., Doktor historie, profesorkyně, Národní univerzita “Odeská právnická akademie” (Ukrajina).

Yrii Kotliar, PhD., Doktor historie, profesor, Černomorská státní univerzita jm. Petra Mohyly (Ukrajina).

Yevgen Kuzmin, PhD., Doktor historie, muzeum Jad-Vašem (Izrael).

Mykola Russev, PhD., Doktor historie, Vyšší antropologická škola (Chisinau, Moldova).

Andrzej Strojnowski, PhD., Doktor historie, Akadémie im. Jana Długosza (Częstochow, Polsko).

Administrativní redaktor:

Alina Polukhina, PhD v politických věd, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (Ukrajina)

Editorial Policy

The European philosophical and historical discourse is international Journal dedicated to researches on topical issues of modern philosophy, history of philosophical thought, theory and philosophy of history, analysis of historical processes in particular regions of the world, including history of Central and Eastern Europe countries. The Journal aims at publishing of high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contribution to relevant scientific fields. The Journal works with anonymous peer-review system that verifies scientific quality of submitted articles.

The European philosophical and historical discourse has a particular interest in interdisciplinary researches in the field of philosophy and history, but by no means restricts its interests to these spaces. Researches in the field of advanced and promising directions of history such as oral history and historical computer science are also welcomed.

The European philosophical and historical discourse accepts original materials which are not under consideration elsewhere at the time of submission and does not accept already published materials.

Editorial Committee:

Viorel Vizureanu, PhD, professor, University of Bucharest (Romania)

Emma Hansova, ScD in philosophy, professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynskiy (Ukraine)

Inna Holubovych, ScD in philosophy, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (Ukraine)

Oksana Dovichopolova, ScD in philosophy, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (Ukraine)

Oana Camelia Serban, PhD in Philosophy, University of Bucharest (Romania)

Oleksii Halapsys, ScD in philosophy, professor, The National Metallurgical Academy of Ukraine (Ukraine)

Taras Honcharuk, ScD in history, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (Ukraine)

Liudmyla Kormych, ScD in history, professor, The National University of Odessa Law Academy (Ukraine)

Yurii Kotliar, ScD in history, professor, Petro Mohyla Black Sea State university (Ukraine)

Yevhen Kuzmin, PhD in history, Yad Vashem Museum (Israel)

Mykola Russiev, ScD in history, High Anthropological School (Moldova)

Andrzej Stroinovskiy, ScD in history, professor, Jan Dlugosz Academy (Poland)

Administrative Editor:

Alina Polukhina, PhD in political science, National University "Odessa Law Academy"

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

Evidenční číslo: MK ČR E 22312

Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO

Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

<http://ephd.cz>

Table of contents

HISTORIOGRAPHY

Mykola Polovyi, Amiran Khevturiani, POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF SIMULATION IN STUDY OF HISTORIOGRAPHY OF THEORY OF HISTORY 6

SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Yurii Voichun, POSITION OF CZECHS IN TERMS OF THE HABSBURG EMPIRE AS A FACTOR OF MIGRATION TO THE VOLYN PROVINCE 13

Olga Saraieva, RECORDS OF LOCAL AUTHORITIES ON EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ZEMSTVOS AT THE SOUTHEAST UKRAINE 22

Yaroslava Mocherniuk, MORTGAGE LENDING OF LANDLORDS IN KYIV GUBERNIA IN POST-REFORM PERIOD 35

Oleksandr Ponypaliak, SPECIFICITY OF FORMATION AND FUNCTIONING OF THE OFFICER SYSTEM IN THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY 43

Olena Podobied, RELIGIOUS HOLIDAYS IN THE LIFE OF UKRAINIAN DISPLACED PERSONS IN POSTWAR GERMANY 55

PARTICULAR ISSUES OF PHILOSOPHY

Olena Saifudinova, VALUES OF YOUTH IN THE FIELD OF PHILOSOPHICAL REFLECTION 62

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Ukrainian)..... 70

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech)..... 73

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English)..... 76

HISTORIOGRAPHY

Микола Польовий, д. політ. н.

Аміран Хевцуріані

*Донецький національний університет імені Василя Стуса,
м. Вінниця, Україна*

МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ ІМІТАЦІЙНОГО МОДЕЛЮВАННЯ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІОГРАФІЇ ТЕОРІЇ ІСТОРІЇ

Mykola Polovyi, Sc.D. in Political Science

Amiran Khevtzuriani

Vasyl` Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF SIMULATION IN STUDY OF HISTORIOGRAPHY OF THEORY OF HISTORY

The paper studies problems arising while constructing prognostic models of historical-theoretical cognition. The author analyses his own positive and negative experience in creation of such models. A new method for creation of simulation models of historical cognition – artificial neuronets – is offered in the article. An assumption was made that if to imagine the process of historical cognition as the process of certain neuronet's activity, so there are grounds to expect that for every historical epoch this neuronet of historical cognition is optimized for a present epoch.

Key words: theory of history, simulation modeling, artificial neuronets

Загальною метою нашої роботи є з'ясування того спектру концепцій та теоретичних підходів, які мають визначати історичне пізнання у найближчому майбутньому та складати те, що називають парадигмою історичного пізнання. Ця мета впливає із визнання того, що в останні десятиріччя спостерігається певна криза теорії історії.

Ми виходимо з припущення про наявність певних закономірностей розвитку людського пізнання в цілому і в тому числі про наявність закономірностей історичного пізнання.

На цьому напрямку вважаємо за обов'язкове з одного боку спиратися на традицію теоретичної історіографії, з другого боку – додавати до наявної традиції нові методи та підходи. Власне, йдеться не про дотримання певної традиції теоретичної історіографії, а про вивчення цієї традиції як майже єдиної бази для досягнення поставленої мети.

З'ясування справжніх закономірностей розвитку історико-теоретичного пізнання, на нашу думку, має відкрити шлях для досягнення головної мети – виявлення майбутньої парадигми історичного пізнання.

В даний час в історичній науці накопичено велику кількість описів окремих напрямів в історіографії, існує багато компаративних досліджень окремих історіографічних шкіл. Нажаль, нам невідомі роботи, присвячені опису законів, чи хоча б закономірностей розвитку теоретичної складової історіографії, тобто опису законів зміни одних історичних шкіл і поглядів іншими, однієї парадигми історичного пізнання іншою¹.

---

¹ Порівн.: Kuhn, T.S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, 125-131.

На нашу думку, відсутність у сучасній історичній науці чітких знань про закономірності історіографічного розвитку не може бути пояснена ані відсутністю закономірностей взагалі, ані недостатністю зусиль, що прикладалися для пошуку цих закономірностей. Ми вважаємо, що головне пояснення складається в тому, що існуючий в історіографії понятійний апарат непристосований до вияву шуканих закономірностей, внаслідок чого вони "проковзують" крізь нього. Більш приземленні експланації цього твердження для аналогічних ситуацій у природничих науках (та навіть в деяких галузях історичної науки в різні часи) виглядали б як "недостатня емпірична база для формування необхідних понять та теорій", або "інший, невірний, тупиковий напрям пошуку закономірностей", або ж "наявність шор у вигляді старих, невірних моделей, ідей, тощо".

Виділення концепцій та парадигм, приналежності тих чи інших істориків до тієї чи іншої течії – це звичайні операції в процесі спеціального вивчення історіографії. Такі ж звичайні, як визначення під час пізнання будь-якого поля об'єктів певної сукупності елементів із загальними рисами, об'єднання їх у певні класи (звісно ж, з агрегованими рисами). Звичайно зміст нашого пізнання передбачає подальше вивчення не стільки окремих елементів (чи то у історіографії, чи то у будь-якому пізнанні), скільки окремих класів, типів тощо. Відповідно ж пошук закономірностей в розвитку теоретичної історіографії означає звичайно пошук закономірностей у розвитку тих класів, які визначили сучасні історики або їх попередники.

Отже, сучасні уявлення про теоретичну історіографію складаються із сукупності концепцій та теорій, які певним чином (в залежності від особистих поглядів тих, хто її вивчає) взаємодіяли одне з одним, та певного набору окремих видатних особистостей істориків, які відомі як творці або глашатаї певних теорій та концепцій. Як вже було відмічено, в такій системі координат ніяких закономірностей розвитку історіографії досі не винайдено (за виключенням непевної констатації поступового ускладнення історіографічних концепцій з часом та ще менш певної констатації наявності послідовності зміни "мод").

На нашу думку, перспективним шляхом пошуку та верифікації закономірностей та законів теоретико-історіографічного розвитку уявляється формалізація процесу цього розвитку, яка до того ж є певним антиподом традиційних методів історичної науки, що показали поки що свою нездатність до винайдення шуканих закономірностей. Найбільш розповсюдженим та продуктивним методом формалізації та наступного вивчення процесу, що пізнається, вважається побудова імітаційної моделі цього процесу.

Отже, завданням даної статті є розгляд деяких можливостей та певних обмежень, які з'являються у історика при спробі застосування методів імітаційного моделювання до аналізу розвитку теорії історії та пошуку закономірностей цього розвитку.

Апарат моделювання може бути різним. Звичайно до нього пред'являються лише вимоги підтримання адекватності трансляції характерних рис об'єкту, що вивчається, дотримання певного рівня формалізації та забезпечення подальшого всебічного вивчення побудованої моделі. Кілька варіантів таких моделей були побудовані нами¹.

Нажаль, побудовані нами моделі поки що не дали можливості винайти безумовно доведені істотні нові закономірності історіографічного розвитку. Цілком логічним поясненням цього виглядають наступні міркування:

Моделювання проходило за наступною схемою, що є відтворенням звичайного режиму моделювання у будь-якій науці:

¹ Див.: Польовий, М.А. (2001). Про деякі можливості формального аналізу концепцій загальноісторичного процесу. *Актуальні проблеми політики*, Вип.10-11, 396-398; Полевой, Н.А. (2001). Формализация концепции всемирно-исторического процесса Н.Я.Данилевского средствами параметрической общей теории систем. *Круг идей: историческая информатика в информационном обществе. Труды VII конференции Ассоциации "История и компьютер"*, 432–453.

1. Основою моделювання виступали штучно створені описи історіографічних концепцій, які містили головні риси цих концепцій. Кожна враховувана концепція відносилася до різних типів концепцій (власне кажучи, була представником свого класу концепцій), що були визначені в різних випадках або нами, або ще до нас.

2. На базі описів концепцій визначалися формалізовані (зведені до більш-менш єдиних формальних показників) концепції.

3. Потім будувалася модель їх взаємодії (у змісті та у часі).

4. Після цього проводилась верифікація моделі з опорою на пп. 1 та 2.

5. Передбачалось проведення аналізу моделі та винайдення у її поведінці шуканих закономірностей.

Як бачимо, ми залежали у побудові моделі від первісної класифікації та системи типів та класів концепцій, оскільки моделювали у її рамках. Відповідно результат такого моделювання є передбачуваним та фактично залежить від первісних посилань – що бажали (або ж які закономірності передбачали та очікували побачити), те й отримали.

Ці невдачі, на нашу думку, не є свідченням помилковості самого формально-модельного підходу до пошуку закономірностей. Вади містяться у вихідних посиланнях – у прийнятті в якості базового предмету моделювання окремих історіографічних концепцій та теорій.

Виходом з даної ситуації за умов збереження вірності формально-модельному аналізу є, на нашу думку, перехід у іншу площину розгляду історіографічного розвитку. Вбачається необхідним за основу моделювання брати, по-перше, не стільки результат пізнавальної дії істориків – історіографічні концепції, – скільки процес його формування у свідомості істориків (чи їх спільноти), та, по-друге, в якості змістовного показника результату теоретичного пізнання брати сукупності (або набори) окремих понять та образів, якими оперували історики при викладенні своїх історіографічних ідей у певних писемних творах. Майже ідеальним варіантом можна було б вважати використання штучно побудованого набору понять, який не був би пов'язаний з накопиченою історіографічною традицією. Приклад такої "безгрунтовності" в філософії намагався надати Л.Шестов¹. Звісно ж й Л.Шестову не вдалося досягти повної безгрунтовності, отже доводиться визнати, що деякі поняття, що вже вироблені історіографією мають апіорно використовуватися й у нашому "безгрунтовному" підході.

Серед розмаїття методів та підходів до формалізації та моделювання найбільш близьким до наших потреб – моделювання процесу пізнання, – уявляється нейромережевий підхід – сукупність методів побудови й аналізу штучних нейронних мереж. Нам невідомі приклади застосування даного методу моделювання для аналізу процесу історичного пізнання.

Додатковою підставою вибору нейромережевого підходу служить гіпотеза про подібність основних етапів пізнання навколишнього світу окремою людиною та пізнання "історичного простору" ("історичного світу") співтовариством істориків. Дана гіпотеза заснована на припущенні можливості проведення обмеженої аналогії між індивідуальною та суспільною свідомістю².

Ми припускаємо, що оскільки фізична організація того, що забезпечує існування і функціонування людської свідомості представлена сукупністю (мережею) нейронів у мозку людини, остільки дуже придатною, майже аналоговою моделлю такого процесу суспільної

¹ Шестов, Л. (1991). *Апофеоз беспочвенности*. Ленинград.

² Польовий, М.А. (2002). Основні риси розвитку циклічних уявлень про історичний процес в російській і світовій історіографії. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*, 1, 314-322; Полевой, Н.А. (2002). О возможных закономерностях развития циклических представлений об историческом процес се. *Информационный бюллетень Ассоциации "История и компьютер"*, 30, 256-258; Батуев, А.С. (2002). *Высшая нервная деятельность*. Санкт-Петербург.

свідомості, як пізнання навколишнього світу (чи його частини – історії) була б штучна нейронна мережа.

Може бути проведена аналогія між функціонуванням штучних нейромереж та процесом пізнання індивідуумом чи групою людей певного об'єкта. І в роботі нейромережі, і в процесі людського пізнання:

- відбувається одночасне "схоплення" різноманітної інформації (цілісної "картинки") про об'єкт (одночасно необмеженою безліччю каналів вхідної інформації на першому шарі);

- весь отриманий обсяг інформації обробляється одночасно (паралельно);

- кожна одиниця отриманої інформації переломлюється у свідомості людини безліччю додаткових факторів – його особистими перевагами, рівнем і широтою утворення, умовами середовища життєдіяльності і сприйняття (у нейромережі – безліччю вагових коефіцієнтів) – причому вплив цих факторів аналогічно впливу коефіцієнтів спрямовано тільки на одне – підсилити до максимуму чи, навпаки, знизити до нуля "звучання" цієї одиниці інформації в "загальному хорі";

- відбувається надзвичайно швидке й істотне агрегування отриманої інформації (від шару до шару);

- точність результуючої інформації корелює з кількістю одночасно оброблюваних одиниць інформації (у людському пізнанні вона зв'язана, хоча й не лінійно, з кількістю людей, що вивчають ту чи іншу проблему, у нейромережах аналогом виступає кількість задіяних нейронів у шарі);

- механічне збільшення числа одночасно оброблюваних одиниць інформації приводить, поряд з підвищенням імовірності досягнення найкращого результату агрегування, до імовірності отримання правдоподібних, але невірних результатів (багатоекстремальність процесу навчання багатошарової нейромережі аналогічна широко відомій можливості упевненого одержання діаметрально протилежних висновків з однакової вихідної інформації, наглядний приклад чого надає виникнення на тій же самій джерелознавчій базі, якою користується традиційна історична наука, концепції "нової хронології" А.Т.Фоменко¹).

Штучна нейромережа здатна надзвичайно ефективно агрегувати вхідну інформацію завдяки наявності у ній деякої кількості шарів, кожний з яких складається з певної кількості так званих базових процесорних елементів, чи штучних нейронів. Кожен штучний нейрон у межах одного шару має ідентичну із сусідніми нейронами функцію перетворення вхідного сигналу, але з різними коефіцієнтами перетворення².

Крім метафоричного використання нейромережевого підходу з опорою на викладені вище принципи дії нейромережі, найбільш продуктивним уявляється побудова імітаційної моделі процесу історичного пізнання із запозиченням структури та принципів побудови штучної нейромережі з введенням у неї нечітких вирішальних правил.

Нейромережева модель процесу пізнання історії, що пропонується нами, представлена кількома шарами штучних нейронів (у математиці штучний нейрон називається базовим процесорним елементом, у нашій моделі ми заміняємо його виразом "елемент нейромережі" – ЕНМ).

Структура моделі будується таким чином, щоб у ході роботи моделі формувався певний образ історичного процесу чи явища, що складається з системи ранжированих великих понять.

¹ Пор.: Фоменко, А.Т. (1993). *Критика традиционной хронологии античности и средневековья*, Москва; Зализняк, А., Соколов, М. и др. (2000). *История и антиистория. Критика "новой хронологии" академика А.Т.Фоменко*. Москва.

² Терехов, В.А., Ефимов, Д.В., Тюкин, И.Ю. (2002). *Нейросетевые системы управления*. Москва, 22-35.

Одиниці інформації, що використовуються в моделі, здебільшого представлені різного роду поняттями і повинні відноситися до одного з таких видів:

– поняття історичних подій і явищ, як одиничні, так і більш-менш узагальнюючі (вони є репрезентантами того, що звичайно називається історичними фактами). Умовно надалі позначатимемо їх як "поняття-1".

– старі поняття, що є усталеними (не за абсолютним часом появи, а відносно часу пізнавальної діяльності суб'єкта). Можливо, можна об'єднати їх під назвою "система старих понять" або навіть "світогляд", однак обидві ці назви, особливе остання, занадто туманні. Цей вид розділяється на дві групи невизначеного розміру з нечіткими межами: 1) поняття базові, звичайні, середнього рівня, і 2) "теоретичні поняття" – поняття, що відносяться до теоретичних узагальнень. Навряд чи є сенс розрізняти ці дві групи понять за звичайними канонами формальної логіки – за змістом і обсягом. Елементи цього виду складають дві (по групах) матриці фільтрів, з якими узгоджується (порівнюється, співставляється) кожне поняття історичних подій " (поняття-1). Старі поняття, що є усталеними, позначимо як "поняття-2" ("поняття-2с" – середнього рівня і "поняття-2т" – теоретичного рівня). Поняття-2 повинні входити як до складу фільтрів, так і, всі або частково, в число оброблюваних елементів.

– мета роботи суб'єкту пізнання (індивідууму або групи учених – в останньому випадку йдеться про екстраполяцію загальноприйнятих в дану епоху уявлень). Цей елемент відноситься до групи фільтрів (вагових коефіцієнтів в термінології нейромереж) і його варіації умовно зводяться до трьох варіантів: 1) "знайти об'єктивну істину"; 2) "знайти вірну істину" (відповідно до установок, в які увірував дослідник/група дослідників); 3) "зробити послугу та/або знайти ілюстрації".

– ступінь поваги (шанування, дотримання) історіографічної традиції. Цей елемент також виконує лише функції фільтру та включає такі варіанти ставлення суб'єкту пізнання до традиції: 1) "приймаємо як істину в останній інстанції"; 2) "приймаємо, але передбачаємо необхідність подальшого коректування"; 3) "відкидаємо взагалі". Починаючи з часу співіснування християнської філософії історії і поганської науки й до нашого часу з деякими перервами необхідно підрозділяти вказані варіанти ставлення до традиції стосовно своєї та чужорідною (чужої віри, чужої культури і т.п.) традиції.

Кількість і поведження штучних нейронів у моделі характеризуються такими рисами:

Необмежена кількість потенційно готових до роботи ЕНМ у кожному шарі; велика, але все-таки обмежена кількість працюючих у кожен момент часу нейронів у шарі; важкопередбачуваний процес включення/відключення працюючих ЕНМ; одночасне включення/відключення груп нейронів, що є сусідніми; обов'язкове "автоматичне" відключення частини ЕНМ у кожному шарі і включення в роботу деякої кількості інших нейронів по досягненні істотно нового теоретичного результату; ці відключені нейрони переходять у склад пасивної пам'яті й зберігають інформацію, з якою працювали, та можуть бути задіяні на наступних циклах роботи моделі, причому вірогідність їх подальшого застосування тим більша, чим більше часу пройшло від останнього використання та відключення; будь-який результат обов'язково корегує процес обробки нейронами усіх шарів наступної інформації.

Внаслідок роботи нейромоделі формується сукупність актуалізованих (визнаних суб'єктом пізнання) понять середнього та теоретичного рівнів у вигляді нейромережевого вектору на зразок вектору, що у звичайних нейромережах імітує пам'ять¹. Цей вектор представляє більш-менш цілісний образ певного історичного процесу або великого історичного явища, що вивчається, в цілому (залежно від стартових масштабів). Можна було б назвати цей образ системою, але, враховуючи, що ми поки що погано уявляємо собі

¹ Див.: Каллан, Р. (2001) *Основные концепции нейронных сетей*. Москва-Санкт-Петербург-Киев, 108-126.

специфічні риси цього образу, слід визнати, що така назва буде передчасною і такою, що заплує справу. В подальшому цей образ (система), як правило, вербалізується дослідником у вигляді певного тексту, що містить (при збереженні того рівня абстракції, який цікавить нас) те, що звичайно називається концепцією.

Слід зауважити, що кожна попередня теорія сприймається (фіксується у свідомості) як образ, з якого в залежності від існуючих у дослідника наборів понять обираються поняття, що його репрезентують. Головне те, що образ, який представляє у наступного дослідника попередню теорію, обов'язково відрізняється від того образу, який був основою побудови теорії.

Очевидно, що вербалізація і концептуалізація отриманого образу також визначаються безліччю факторів і внаслідок цього є загалом природною можливістю вироблення майже протилежних концепцій на основі дуже схожих образів. Ми вважаємо, що невдачі пошуків закономірностей зміни парадигм історичного пізнання могли бути пов'язані з тим, що об'єктом дослідження був тільки вербалізований результат концептуалізації загального образу.

Є підстави думати, що при дослідженні поведінки нейромережевої моделі формування образу – основи концептуальних побудов – і верифікації моделі на різних часових інтервалах по істотних змінах її параметрів можна буде виявити як істотні риси окремих парадигм історичного пізнання (у більш-менш формалізованій формі та термінах нейромережі), так й інваріантні риси, властиві усім чи більшості парадигм, що існували, а також, саме головне, стане можливим виявити "знизу", через з'ясування механізмів формування образів історії, закономірності зміни парадигм історичного пізнання.

Ми вважаємо, що процес вербалізації образу також може бути описаний надалі нейромережевою моделлю і стати другим великим блоком представленого варіанту нейромережевої моделі розвитку теоретичної історіографії.

Важливим припущенням є те, що стосується поки що метафоричного розуміння нейромережевого підходу до історичного пізнання та має знайти своє місце у подальших модифікаціях моделі: якщо представляти сам процес пізнання історії процесом діяльності певної нейромережі, є підстави очікувати, що в кожен історичну епоху ця нейромережа вже (поки що незрозуміло яким чином) оптимізована під наявну конкретну епоху. Ця стихійна або синергетична оптимізація виглядає на зразок того, як вже у давні часи шляхи та розселення стихійно оптимізувалися під природні умови. Ми припускаємо, що оптимізованою є нейросистема усього знання (а не тільки історичного) та одним з головних критеріїв оптимізації має виступати комфортність – тобто такий підхід до знання, згідно якого знання має перш за все доставляти максимум зручності у світосприйнятті.

Отже, ми окреслили певні обмеження та можливості застосування імітаційного моделювання до вивчення історіографії теорії історії. Уявляється перспективним впровадження нового підходу до вивчення теоретичної історіографії – нейромережевого. Було окреслено основні характеристики одного з варіантів нейромережевої моделі історичного пізнання. Представляється необхідним в подальшому деталізувати структуру моделі та провести її верифікацію на історіографічному матеріалі. Однією з найскладніших проблем реалізації запропонованої моделі уявляється репрезентативне виокремлення з опублікованих вербалізованих результатів концептуалізації образів історичного процесу самих цих образів. Подальшої розробки потребує питання формування масивів початкових понять моделі.

References

1. Batuev, A.S. (2002). *Vysshaja nervnaja dejatel'nost'* [Higher nervous activity]. Saint-Petersburg [in Russian].
2. Zaliznjak, A., Sokolov, M. i dr. (2000). *Istorija i antiistorija. Kritika "novoj hronologii" akademika A.T.Fomenko* [History and antihistory. Criticism of the "new chronology" of academician A.T.Fomenko]. Moscow. [in Russian].
3. Kallan, R. (2001) *Osnovnye koncepcii nejronnyh setej* [The main concepts of neuronets]. Moscow-Saint-Petersburg-Kyiv [in Russian].
4. Polovyi, M.A. (2002). Osnovni rysy rozvytku tsyklichnykh uyavlen' pro istorychnyy protses v rosiys'kiy i svitoviy istoriohrafiiyi [Basic features of development of cyclic understanding about historical process in Russian and world historiography]. *Naukovi pratsi Odes'koyi natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi* [Scientific works of Odesa National Law Academy], 1, Odesa, 314-322 [in Ukrainian].
5. Polovyi, M.A. (2001). Pro deyaki mozhyvosti formal'noho analizu kontseptsiy zahal'noistorychnoho protsesu [About some possibilities of formal analysis of concepts of the general history process]. *Aktual'ni problemy polityky* [Actual problems of politics], *Iss.10-11*, 396-398 [in Ukrainian].
6. Polevoi, N.A. (2002). O vozmoznykh zakonomernostjakh razvitija ciklicheskih predstavlenij ob istoricheskom processe [About possible regularities of development of cyclic understanding of historical process]. *Informacionnyj bjulleten' Asociacii "Istorija i komp'juter"* [Information bulletin of Association "History and computer"], 30, Moscow, 256-258 [in Russian].
7. Polevoi, N.A. (2001). Formalizacija koncepcii vseмирno-istoricheskogo processa N.Ja.Danilevskogo sredstvami parametricheskoy obshhej teorii sistem [Formalization of the concept of world-historic process of N.Ya. Danilevskiy by means of parametrical general theory of systems]. *Krug idej: istoricheskaja informatika v informacionnom obshhestve. Trudy VII konferencii Asociacii "Istorija i komp'juter"* [Circle of ideas: historical informatics in information society. Works of the VII conference of Association "History and computer"]. Moscow, 432–453 [in Russian].
8. Terehov, V.A., Efimov, D.V., Tjukin, I.Ju. (2002). *Nejrosetevye sistemy upravlenija* [Neuronet systems of control]. Moscow. [in Russian].
9. Shestov, L. (1991). *Apofoez bespochvennosti* [Apotheosis of groundlessness]. Leningrad [in Russian].
10. Fomenko, A.T. (1993) *Kritika tradicionnoj hronologii antichnosti i srednevekov'ja* [Criticism of traditional chronology of antiquity and middle ages]. Moscow [in Russian].
11. Kuhn, T.S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago.

SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Юрій Войчун

Рівненський державний гуманітарний університет, Україна

СТАНОВИЩЕ ЧЕХІВ В УМОВАХ ІМПЕРІЇ ГАБСБУРГІВ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ МІГРАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЮ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Yurii Voichun

Rivne State Humanitarian University, Ukraine

POSITION OF CZECHS IN TERMS OF THE HABSBURG EMPIRE AS A FACTOR OF MIGRATION TO THE VOLYN PROVINCE

The article studies the problem of socio-economic situation of Czech peasantry in the first half - the mid of the nineteenth century. Such problems as social structure of Czech village in the mid-nineteenth century and mechanisms of the peasant reform during 1848-1849 revolution were considered. Basic factors that contributed development of migration among Czechs (landlessness and land hunger, impoverishment of population, preservation of feudal survivals after the revolution of 1848-1849, pro-German government policy) were also analyzed in this paper. The author considered the main directions of the Czech migration and analyzed public attitudes among Czechs to deploy migration wave in the Volyn province and activity of people with resettlement movement in the region.

Key words: Czechs, socio-economic status, lack of land, impoverishment, migration, Volyn province.

Модернізація Австрійської імперії була складним і суперечливим процесом. Імперія Габсбургів представляла собою окраїну європейську державу, що доповнювало зміст процесу реформ геополітичною та гео економічною своєрідністю. К. Меттерніх сказав: «Азія починається там, де Східне шосе виходить з Відня»¹.

Політичним каталізатором промислового розвитку регіонів, де проживали західні слов'яни, стали європейські події початку ХІХ ст., насамперед масштабні військові дії, що супроводжували наполеонівські війни. Завдяки континентальній блокаді і постійному зростанню попиту на сільськогосподарську продукцію збільшувало обсяги її виробництва в Європі.

Промислова революція, що мала місце в чеських землях на початку ХІХ ст., визначила стан і перспективи розвитку цих районів імперії Габсбургів. Певне відставання економічних реформ було передусім наслідком складних феодальних відносин і маргінальності слов'янського населення, порівняно з титульною німецькою нацією. Водночас, саме в чеських землях було багато прихильників здійснення реформаторських змін, пов'язаних

¹ Хобсбаум, Э. (1999). *Век империи, 1875-1914*. Ростов-на-Дону, 28.

передусім із свободою торгівлі¹.

Проблема соціального розшарування чеського селянства до середини XIX ст. привернула активну увагу істориків в післявоєнний період, хоча певний інтерес до даної проблеми проявлявся ще в міжвоєнні роки. У працях К. Гоха та К. Крофти² містяться дані, що свідчать про економічну та соціальну неоднорідність чеського села в період пізнього феодалізму. У чеській післявоєнній історіографії одним з перших звернув увагу на дану проблему Ф. Кутнар, окремі її аспекти розглядалися в працях Й. Каньової³, Й. Прокупека⁴, М. Мржка⁵ та Й. Пурша⁶.

Серед російських істориків до проблеми міграції чехів на територію Російської імперії, зокрема і Волині, звертались Л. Бурикіна⁷, З. Ненашева⁸, О. Серапіонова⁹.

Сучасні чеські дослідники (зокрема В. Доубек¹⁰, М. Главачка¹¹, Я. Вацулік¹²) також не оминули увагою історію чеського селянства в середині XIX ст. та розвиток міграційних процесів серед чехів в другій половині XIX – на початку XX ст.

Особливе місце у загальній економічній структурі Австрійської імперії завжди займала Чехія. Історично до імперії входило три чеські області – Чехія, Сілезія і Моравія. Разом вони складали 11% території держави, а кількість населення у Чехії становила 12%, у Моравії – 4,6%, а у Сілезії лише 1,1% від загальної чисельності мешканців Австрійської імперії¹³.

Чехія традиційно експортувала свою продукцію до столиці імперії, в Угорщину та Східну Європу. Цьому сприяла дешевизна місцевої робочої сили, що дозволяло підприємствам створювати конкурентну продукцію, порівняно із західноєвропейською фабричною продукцією. Хоча до 40-х рр. XIX ст. цехова організація міцно зберігала свої позиції, але нове фабричне виробництво поступово витісняло старі форми виробництва¹⁴.

Соціальне розшарування чеського села до 40-х рр. XIX ст. досягло значної глибини. Цей процес проходив по-різному в різних регіонах країни. Так, на півночі і сході Чехії він вирізнявся більшою інтенсивністю, що було обумовлено економічним розвитком даних

¹ Травин, Д. (2004). *Европейская модернизация*. Москва: ООО «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 345.

² Krofta, K. (1949). *Dějiny selského stavu*. Praha, 458.

³ Kaňová, J. (1959). Vývoj sociální diferenciace a robotních povinností na panství města Litomyšle v letech 1781-1848. *Sborník příspěvků k dějinám Litomyšle a okolí*. Pardubice, 119-137.

⁴ Prokůpek, J. (1931). Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích na počátku XIX a XX st. "Časopis pro dějiny venkova". roč. 18, 21-41.

⁵ Mrška, M. (1957). Morava a Slezsko v hospodářském a společenském vývoji předbrěznového Rakouska. *Slezský Sborník*, 1, 24-48.

⁶ Purš, J. (1954). K otázce průmyslové revoluce v hlavních odvětvích textilního průmyslu v českých zemích. *Československý časopis historický*, D. II, 76-105.

⁷ Бурыкіна, Л. (2004). Чешская миграция на Северо-Западный Кавказ в пореформенный период. *Мир славян Северного Кавказа*. Краснодар, 131-134.

⁸ Ненашева, З. (2006). Начало эмиграции чехов в Россию в середине XIX века. *Русский сборник: исследование по истории России*. Т. III. Москва: Модин Колеро, 7-37.

⁹ Серапіонова, Е. (2006). Лица чешской национальности. *Родина*, 4, 107-109.

¹⁰ Доубек, В. (2001). Между Веной и Москвой. Славянская концепция и образ России в чешском обществе XIX века. *Родина*, 1, 105-110.

¹¹ Главачка, М. (2008). «Весна народов» в Центральной Европе. Историческое наследие революции 1848-1849 годов в Австрийской империи (на примере чешских земель). *Неприкосновенный запас*, 4, 84-89.

¹² Vaculik, J. (2002). K počátkům českého zemědělského vystěhovalectví do Ruska ve 2. Polovině 19. Století. *150 let Slovanského sjezdu (1848). Historie a současnost*, 195-206.

¹³ Mrška, M. (1957). Morava a Slezsko v hospodářském a společenském vývoji předbrěznového Rakouska. *Slezský Sborník*, 1, 34-35.

¹⁴ Karniková, L. (1964). *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*. Praha, 90.

районів. Кількість бідноти майже всюди складала 50-60% всього сільського населення, а в окремих регіонах – перевищувала 70%¹. Заможних селян нараховувалось близько 15-20%.

Майновому та соціальному розшаруванню селянства в першу чергу сприяли товарне виробництво, використання найманої праці, заміна панщини грошовими платежами, нерівномірний розподіл феодальної ренти. Не останню роль в диференціації чеського селянства в першій половині XIX ст. відіграли кризи 20-х- початку 40-х рр. Їх результатом було розорення значної кількості дрібних виробників, пов'язаних з ринком, а також збідніння і голод серед сільської і міської бідноти.

Землеробське населення Чехії в першій половині XIX ст. поділялось на наступні категорії. Дві основні групи селян – «грунтовики» і «контрибуенти», які мали орну землю і платили державі податки – контрибуцію, і малоземельні та безземельні селяни. Залежно від розміру наділу і форми виконуваної панщини «грунтовики», в свою чергу, поділялись на «сідлаків» та «халупників». «Сідлак» міг бути повнонадільним, напівнадільним та чвертьнадільним. За одиницю наділу брався 1 лан, що дорівнював 17,5 га. До середини століття майнова різниця між «сідлаком» і «халупником» зростає. До малоземельних і безземельних селян належали «домкаржі» та «подруги». Перші, як правило, володіли будинком і ділянкою під город. Якщо «домкарж» володів тільки будинком, то його називали «барачником». «Подруги» не мали ні будинку, ні землі і наймались в робітники до пана або до заможних «сідлаків»².

Заможне селянське господарство, що виробляло продукцію на ринок, було значною економічною одиницею. Основним товаром було зерно. В забезпечення тягловою силою, знаряддями праці, в умінні експлуатувати робочу силу в повній мірі, не застосовуючи зовнішньоекономічного примусу, господарство «сідлака» часто залишало позаду навіть панський маєток. «Сідлаки» за вищу плату переманювали робітників з панських господарств. За даними джерел, в заможних господарствах нараховувалось до чотирьох категорій робітників, не враховуючи жіночої прислуги³.

Малоземельні домкаржі отримували додаткові засоби на існування за рахунок поденної роботи на пана або «сідлака», домашнього прядіння і ткацтва, оренди землі. За поденну роботу селянин отримував плату, якої ледь вистачало на харчування.

Домашнє прядіння та ткацтво було поширено в основному в маловрожайних регіонах. Уміння прясти і ткати високо цінувалось. З 40-х рр. XIX ст. в ході промислового перевороту домашнє прядіння та ткацтво стало занепадати. Оренда землі також рідко виправдовувала себе, оскільки вкрай збіднілі селяни погоджувались на високу орендну плату і після збору врожаю практично нічого не отримували. Прагнення отримати від землі максимум, не роблячи затрат, вило до її виснаження і до розорення самого орендатора.

Зростаючий розрив між економічним становищем «сідлака» і «домкаржа» призводив до все частіших зіткнень їх інтересів. Особливо яскраво вони простежувались в петиціях селян. В скаргах і вимогах відображалась позиція всього феодально-залежного селянства в революції 1848-1849 рр.

Головним питанням, що викликало серйозні розходження між ними було питання землі. «Сідлаки» були найбільшими конкурентами «домкаржів» при наймі панських, державних і церковних земель. Здача в оренду проводилась з торгів, що забезпечувало перевагу заможним селянам і дозволяло їм штучно підвищувати ціни. Біднота була позбавлена можливості користуватись общинними землями, оскільки безземельні селяни не

¹ Kaňová, J. (1959). *Vývoj sociální diferenciace a robotních povinností na panství města Litomyšle v letech 1781-1848. Sborník příspěvků k dějinám Litomyšle a okolí.* Pardubice, 129.

² Krofta, K. (1949). *Dějiny selského stavu.* Praha, 87.

³ Prokůpek, J. (1931). *Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích na počátku XIX a XX st. "Časopis pro dějiny venkova", roč. 18, 32.*

були членами общини¹.

Сильне невдоволення безземельних селян викликало те, що вони не будучи общинниками, повинні були нести додаткові повинності на користь общини. Платили за місце перед хлівом, за місце, де були складені дрова тощо. Окрім того, «домкаржі» нарівні із «сідлаками» платили всі повинності пану, державі та церкві (панщина, плата з дому, на будівництво доріг, на посильних, на нічного сторожа, «за ратушний дзвін» тощо).

Нерідко приводом до зіткнень між бідними «домка ржами» та заможними «сідлаками» була військова повинність. Хоча вона розповсюджувалась на всіх селян однаково, однак сільська верхівка відкуповувалась від рекрутського набору і весь його тягар лягав на бідняцькі сім'ї: «Бідний селянин і в поті чола хліб добуває, нарешті і тим пригнічений в порівнянні із сідлаком, що синів своїх, яких ледь дочекався для допомоги на старість, повинен віддати на службу батьківщині і королю, тоді як син сідлака в розкошах вдома ніжиться»².

Незадоволення народу феодальним гнітом, абсолютистською системою управління переросло в березні 1848 р. в революцію. 3.03.1848 р. Державні збори Угорщини прийняли звернення до імператора, що містило вимоги введення конституції. Народні збори, що відбулися 11-12.03. 1848 р. в Пешті, підтримали програму так званих «12 пунктів», що передбачала здійснення буржуазно-демократичних перетворень і, зокрема, скасування феодальних повинностей селян.

Революційні події в містах отримали відгук і в сільській місцевості. Особливе занепокоєння у влади і місцевих власників викликала позиція селян та армії, що комплектувалась в основному із громадян з сільських місцевостей.

Постановою від 28.03.1848 р. в Чехії, Моравії та Сілезії проголошувалась відміна панщини протягом року з умовою відповідної винагороди місцевих власників³.

23.07.1848 р. відкрилось засідання рейхстагу у Відні. Серед 383 депутатів було 92 селянини. Депутати від селян домагались радикальних перетворень у аграрній сфері. Більшість парламентарів, що представляли інтереси імущих станів, вважали за необхідне виплачувати компенсацію місцевим власникам за скасування повинностей. Після довгого обговорення рейхстаг прийняв проект закону, який 8.09.1848 р. був затверджений імператором.

Вартість відшкодування повинностей визначалась таким чином: виплати в продуктах землеробства і господарства оцінювались за тарифами постійного або тимчасового кадастру; вартість панщини встановлювалась за співвідношенням вартості примусової та вільної праці, при цьому вартість примусової праці не повинна була перевищувати 1/3 вартості вільної праці; вартість окремої (договірної, урочної) панщини розраховувалась за існуючими цінами⁴.

Проведення аграрної реформи покладалось на міністерство юстиції, міністерство фінансів та міністерство внутрішніх справ, які були найвищою інстанцією у вирішенні питань про скасування, відшкодування і викуп земельних повинностей.

В якості середньої інстанції в коронних землях створювались земські (крайові, провінційні) комісії в складі міністеріального комісара (голова), представників МВС (чиновники вищої поліції), міністерства юстиції, міністерства фінансів і кадастрового відомства, виборних засідателів (по три від власників маєтків і селян), такої ж кількості ад'юнктів для заміщення засідателів. На місцях питаннями визначення відшкодування і викупу займалися окружні комісії, що склалися з чиновника окружного правління (голова), юриста і службовця кадастрового відомства. Питання на засіданнях вирішувалось

¹ *Petice venkovského lidu z Čech k Národnímu výboru z roku 1848* (1954). Praha, 43.

² *Petice venkovského lidu z Čech k Národnímu výboru z roku 1848* (1954). Praha, 312.

³ Костюшко, И. (1993). *Аграрная реформа 1848 г. в Австрии*. Москва, 83.

⁴ Костюшко, И. (1993). *Аграрная реформа 1848 г. в Австрии*. Москва, 92.

колегіально¹.

Справжнє звільнення торкнулось мільйона осіб в чеських землях і тривало до 1851 р. за компенсацію. Кожен селянин платив третину суми своїх повинностей у грошовому еквіваленті – частинами, протягом 20 років. Селянство не було в одну мить відірване від своїх традицій і способу мислення, але отримало стимул для вільної роботи на своїй землі, яка була повністю включена в систему капіталістичних ринкових відносин тільки по закінченню періоду викупу, тобто в 1867-1868 рр.²

Аграрна реформа 1848 р. в Австрійській імперії була обумовлена процесом розкладу феодалних відносин на селі і революційними подіями 1848-1849 рр. За своєю сутністю це була буржуазна реформа, в результаті якої утвердились капіталістичні відносини в сільському господарстві.

Імущі верстви населення і держава, з одного боку, були вимушені піти на скасування існуючих земельних відносин, а з іншої – були зацікавлені у перетворенні аграрного устрою. При цьому, вони прагнули здійснити такі заходи з найменшими втратами для себе, що їм і вдалось зробити, внаслідок свого панівного політичного та економічного становища. В результаті помісне (фільваркове, майєрське) землеволодіння залишалось майже непорушним. За селянами залишилась відносно невелика частина домініальних земель, що перебували в їх користуванні або володінні на особливих умовах³.

Витрати на відшкодування власникам маєтків і взагалі на проведення реформи покривались за рахунок поземельного податку з селян, доходу від пропінатії на селянських землях, частини земельного податку з власників маєтків, доплати до подимного податку в маєтках, збільшення подимної плати в містах і продажу казенного майна. При цьому селяни сплачували 56,6%, власники маєтків – 33,1%, міщани – 8,3% суми податків на покриття цих витрат⁴.

Таким чином аграрна реформа і промислова революція не тільки не вирішили основних проблем в чеському суспільстві, але й ускладнили їх. Серед чеського селянства все більше поширювались думки про еміграцію в пошуках кращої доля для себе і своїх дітей.

В працях Л. Бурикіної, присвяченим як переселенському руху взагалі, так і чеській міграції зокрема, автор виділила такі основні причини міграцій чехів. Так, на її думку, «зацікавленість чехів як підданих Австро-Угорщини в переселенні пояснюється наступними причинами:

- утиски чеського населення правлячими колами імперії в умовах оніменення і на релігійному ґрунті, оскільки в основному чехи сповідували католицизм, хоча в їх середовищі були групи протестантів;

- розвиток капіталізму в сільському господарстві призвів до обезземелення чеського селянства або до так званого «земельного голоду»⁵.

Загалом, до основних чинників, що впливали на розвиток міграційних процесів серед чеського населення можна виділити наступні:

1. масове обезземелення чеського селянства;
2. криза в усіх сферах промисловості і, як наслідок, масове безробіття;

¹ Костюшко, И. (1993). *Аграрная реформа 1848 г. в Австрии*. Москва, 106.

² Главачка, М. (2008). «Весна народов» в Центральной Европе. Историческое наследие революции 1848-1849 годов в Австрийской империи (на примере чешских земель). *Неприкосновенный запас*, 4, 86.

³ Mrška, M. (1957). Morava a Slezsko v hospodářském a společenském vývoji předbrěznového Rakouska. *Slezský Sborník*, 1, 29.

⁴ Костюшко, И. (1993). *Аграрная реформа 1848 г. в Австрии*. Москва, 155.

⁵ Бурыкина, Л. (2004). Чешская миграция на Северо-Западный Кавказ в пореформенный период. *Мир славян Северного Кавказа*. Краснодар, 131.

3. фінансова криза в чеських землях, що входили до складу Австрійської імперії;
4. перенаселення окремих чеських регіонів;
5. національно-політичне приниження з боку австрійської влади, що супроводжувалось онімеченням чехів.

Чеська міграція мала декілька основних напрямків: західний – німецькі держави, США, Бразилія; південний – Нижня Австрія, Хорватія, Боснія та східний – Російська імперія.

Основний потік емігрантів, починаючи з 50-х рр. XIX ст., йшов за океан, в США, куди станом на початок XX ст. переселилось понад 98 тис. чехів. За одними даними у 1910 р. в Америці проживало близько 500 тис. чехів, за іншими – 800 тис. осіб. В США, чехи вслід за німцями були найбільш заможними переселенцями з територій Австро-Угорської монархії. Окрім Америки, чехи мігрували до Нижньої Австрії і на слов'янський південь (в Боснії з'явилися великі чеські колонії, в Хорватії нараховувалось 28 тис. чехів)¹.

Під впливом великої переселенської хвилі до Америки виникла думка повернути чеську еміграцію до слов'янських країн, де б чехи підсилювали місцевих слов'ян і не втрачали б свою національність на користь німецького або англосаксонського етносу.

Сформульовані таким чином думки про чеське переселення до слов'янських країн, відповідали інтересам правлячих кіл царської Росії, які були зацікавлені в колонізації значних територій, зокрема на Далекому Сході, на Кавказі, а в зв'язку з польським повстанням 1863 р. і в тодішній Волинській губернії.

Інтерес царського уряду полягав у тому, щоб ці області були заселені при найменших витратах з державної казни, причому населенням, здатним створити економічно прибуткове суспільство. Більше того, основною вимогою російської адміністрації було створення такого середовища, яке б не ізолювалось від російського впливу, а яке б споріднилось з російською спільнотою².

З огляду на ситуацію, що склалася виникли проекти щодо переселення чехів з Америки до Російської імперії, головним чином до Байкальського регіону (Приамур'я), а потім проект переселення на Кавказ, що був поєднаний з ідеєю переселення чехів, які готувались до переїзду в Америку з німецьких портів, до Росії³.

Царська адміністрація була зацікавлена у переселенні заможніших верств. Які б мали засоби для переїзду і усіх супутніх витрат. А згодом і на будівництво господарських та промислових споруд, які були б прибутковими і не претендували на додаткові видатки із царської казни.

У травні 1867 р. при Московському землеробському товаристві була створена комісія по залученню чеських емігрантів до Росії. Керував комісією граф О. Толь. Перше засідання комісії розпочато заявою празького публіциста Ф. Єзбери. Який вказав на те, що еміграція до Америки мала б бути спрямована до Росії, щоб відбулося «об'єднання двох історично розділених частин єдиної слов'янської сім'ї»⁴.

У 1868 р. в Празі було створено Комітет з переселення чехів на чолі з доктором права А. Петриченко, який займався плануванням міграційних потоків. В рамках його проекту була запланована активна співпраця з Російською імперією з питань переселення потоку селян близько 100 тис. осіб, оскільки високі транспортні витрати на переїзд не дозволяли емігрувати в більш сприятливі для економічної діяльності країни, зокрема США.

Основні положення містились в «Плані переселення чехів», що передбачав особливе

¹ Серапионова, Е. (2006). Лица чешской национальности. *Родина*, 4, 107.

² Vaculik, J. (2002). K počátkům českého zemědělského vystěhovalectví do Ruska ve 2. Polovine 19. Století. *150 let Slovanského sjezdu (1848). Historie a současnost*, 197.

³ Robek, A. (1987). K problematice českého vystěhovalectví do Ruska ve druhé polovině 19. století. *Češi v cizině*. Praha, 68.

⁴ Пушкаревич, А. (1940). *Чехи в России*. Москва-Ленинград, 47.

становище перших поселенців, розраховуючи на особливі пільги та привілеї:

- надати десятину землі для кожної сім'ї для будівництва будинків, проведення вулиць та площ;
- відведення ділянки землі для громадського призначення: спорудження будинків управлінь, школи, лікарні та церкви;
- підготовка тимчасового житла для перших поселенців до моменту заселення;
- виділення додаткових коштів на проїзд;
- планове переселення близько 50 тис. чехів в рік;
- збереження підданства Австро-Угорщини та віросповідання;
- звільнення від сплати податків та військової служби¹.

Розвитку чеської міграції на територію Російської імперії сприяло формування відповідної громадської думки в чеському суспільстві. В 60-70 рр. XIX ст. в чеському середовищі стали активно розповсюджуватись ідеї слов'янської солідарності, яким відповідала думка про переселення в «одноплемінну» Російську імперію. Діячі чеського національного руху били тривогу через те, що емігруючи в США та Німеччину, чехи асимілювалися в чужих етнічних середовищах і втрачали національну ідентичність. Переїзд в Російську імперію, на їх думку, дозволяв чехам «зберігати свою національність». Чеські публіцисти змальовували образ пореформеної Росії як країни, що бурхливо розвивається, і в майбутньому буде відігравати провідну роль у світі. На думку сучасного чеського вченого В. Доубека, саме «під впливом образу нової Росії в 1860-і рр. потік переселенців із Чехії, що був спрямований виключно на Захід і в Америку, змінив свій напрям на протилежний – на Схід»².

Не останню роль в розвитку міграції відіграло географічне положення двох сусідніх країн, пов'язаних розгалуженою транспортною системою, міцними економічними зв'язками, безперервною політичною та культурною взаємодією між ними.

Спочатку потік чеських колоністів був спрямований в Крим і на Чорноморське узбережжя Кавказу. Існував навіть проект переселення чехів на Далекий Схід – для освоєння території Примор'я, але він залишився нереалізованим. В той же час основна частина чехів-колоністів надавала перевагу Волинській губернії, що була географічно близькою до їх Батьківщини і економічно освоєною³.

Переселення чехів на Волинь проводилась з ініціативи приватних осіб і до певної міри носило стихійний характер. Чеські, українські та російські історики пов'язують організацію чеської переселенської кампанії з ім'ям Ф. Пршібила, який працював агентом бюро з продажу майна та нерухомості у Варшаві, тому був обізнаний із станом справ на ринку нерухомості, зокрема і на території Волинської губернії.

Австрійський уряд, в цілому, допускав переселення чехів до Російської імперії в «приватному порядку», але намагався запобігти будь-яким проявам «слов'янської солідарності». Російська влада, зі свого боку, також не бажала ускладнень відносин з Австро-Угорщиною. Саме тому, чеське переселення не стало державною справою, а було проявом приватної ініціативи⁴.

На сторінках чеських газет розгорталась дискусія з приводу міграції в Російську імперію, що розпочалася. Автори, що виражали проурядову позицію, описували колонізаційні процеси виключно з негативної сторони. Сама ідея переселення у «дику» та

¹ Серапионова, Е. (2006). Лица чешской национальности. *Родина*, 4, 107.

² Доубек, В. (2001). Между Веной и Москвой. Славянская концепция и образ России в чешском обществе XIX века. *Родина*, 1, 105.

³ Ненашева, З. (2006). Начало эмиграции чехов в Россию в середине XIX века. Русский сборник: исследование по истории России. Т. III. Москва: Модин Колеро, 37.

⁴ Ненашева, З. (2006). Начало эмиграции чехов в Россию в середине XIX века. Русский сборник: исследование по истории России. Т. III. Москва: Модин Колеро, 35.

«відсталу» Росію, на їх думку, була авантюрою. Волинь же була названа «бідною провінцією, багатою лише пісками та болотами». Прогнози щодо волинських чехів були невтішними – в існуючих умовах їх неминуче чекала втрата національної ідентичності і «розчинення» між росіянами і поляками¹.

Із спростуванням даних поглядів вступив один з лідерів чеської общини на Волині Й. Оліч. В його статті «З Волині» доводилося, що в результаті переселення чехи змогли отримати матеріальні вигоди, стати власниками землі і отримати можливості для розвитку різних ремесел і промисловості. Автор був впевнений, що своєрідне становище волинських чехів між українцями, росіянами і поляками, було для них досить вигідним².

Ініціатор переселення на Волинь Ф. Пршібил відповідав своїм критикам на сторінках провідної чеської газети «Народна газета». Він стверджував, що його противника є агентами австрійського уряду, який занепокоєний «російською гостинністю для чехів» як фактором зближення двох слов'янських народів. Ці аргументи були сприйняті з розумінням в чеському суспільстві, яке було негативно налаштоване до політики віденського уряду. Із цієї газетної дискусії Ф. Пршібил і Й. Оліч вийшли переможцями, а ідея переселення на територію Російської імперії знайшла нових прибічників. В цілому чеські друковані органи «національного спрямування» підтримували переселенську кампанію³.

Таким чином, до середини ХІХ ст. в чеських землях почали активно впроваджуватись результати промислової революції, що мали як позитивні, так і негативні наслідки. До позитиву можна віднести збільшення продуктивності чеських підприємств та покращення якості їх продукції.

Головними проблемами в розвитку чеських земель в умовах імперії Габсбургів були нестача земель, безробіття та збідніння населення. Впровадження результатів промислової революції ще більше загостило їх.

Революція 1848-1849 рр. не тільки не вирішила проблем, що були наявні в чеському суспільстві, але й в окремих випадках додала нових, що були пов'язані із виплатою додаткових платежів. Все вище описане змушувало чеських селян шукати кращої долі в еміграції. В середині ХІХ ст. можна виділити три головних напрямки чеського переселення – західний (Німеччина, США, Бразилія), південний (Нижня Австрія, Боснія та Хорватія) та східний (Російська імперія). Саме останній напрям набув найбільшої популярності серед чеського населення в другій половині ХІХ ст., що пояснювалось низкою факторів: ідеї неославізму, діяльність чеських організацій, схожість кліматичних умов, близькість місцезнаходження Волинської губернії до місця проживання чехів, умови для переміщення сухопутним шляхом, досвід селян у вирощуванні різних культур.

References:

1. Burykina, L. (2004). Cheshskaja migracija na Severo-Zapadnyj Kavkaz v poreformennyj period [Czech migration to the Northwest Caucasus in the post-reform period]. *Mir slavjan Severnogo Kavkaza* [World of the Slavs of the North Caucasus]. Krasnodar, 131-134. [in Russian]
2. Doubek, V. (2001). Mezhdou Venou i Moskovoj. Slavjanskaja koncepcija i obraz Rossii v cheshskom obshhestve XIX veka [Between Vienna and Moscow. Slavic concept and the image of Russia in the Czech society of the nineteenth century]. *Rodina* [Motherland], 1, 105-110. [in Russian]
3. Glavachka, M. (2008). «Vesna narodov» v Central'noj Evrope. Istoricheskoe nasledie revoljucii 1848-1849 godov v Avstrijskoj imperii (na primere cheshskih zemel') ["Spring of nations" in Central Europe. The historical legacy of the revolution of 1848-1849 in the Austrian Empire (the example of the Czech lands)]. *Neprikosnovennyj zapas* [Emergency ration], 4, 84-89. [in Russian]

¹ Крыжановский, Е. (1887). *Чехи на Волини*. Санкт-Петербург, 10.

² Крыжановский, Е. (1887). *Чехи на Волини*. Санкт-Петербург, 11.

³ Vaculik, J. (2002). K počátkům českého zemědělského vystěhovalectví do Ruska ve 2. Polovině 19. Století. *150 let Slovanského sjezdu (1848)*. *Historie a současnost*, 198.

4. Hobsbaum, Je. (1999). Vek imperii, 1875-1914 [Age of Empire. 1875-1914]. Rostov-na-Donu, 512. [in Russian]
5. Kaňová, J. (1959). Vývoj sociální diferenciacie a robotních povinností na panství města Litomyšle v letech 1781-1848 [Development of social differentiation and compulsory labor on the estate of Litomyšl in the years 1781-1848]. *Sbornik příspěvků k dějinám Litomyšle a okolí* [Proceedings on the history and surroundings Litomyšle]. Pardubice, 119-137. [in Czech]
6. Karniková, L. (1964). *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914* [Population Trends in the Czech Lands 1754-1914]. Prague, 89-94. [in Czech]
7. Kostjushko, I. (1993). *Agrarnaja reforma 1848 g. v Avstrii* [Agrarian reform 1848 in Austria]. Moscow, 240. [in Russian]
8. Krofta, K. (1949). *Dějiny selského stavu* [The history of peasant condition]. Prague, 458. [in Czech]
9. Kryzhanovskij, E. (1887). *Cehi na Volyni* [Czechs in Volhynia]. Saint-Petersburg, 160. [in Russian]
10. Mrška, M. (1957). Morava a Slezsko v hospodářském a společenském vývoji předbrěznového Rakouska [Moravia and Silesia in economic and social development of the pre-March in Austria]. *Slezský Sborník* [Silesian Sborník], 1, 24-48. [in Czech]
11. Nenasheva, Z. (2006). Nachalo jemigracii chehov v Rossiju v seredine XIX veka [Inception of emigration of Czechs in Russia in the middle of the XIX century. Russian collection: a study on the history of Russia]. *Russkij sbornik: issledovanie po istorii Rossii* [Russian collection: a study on the history of Russia]. T. III. Moscow: Modin Kolero, 7-37. [in Russian]
12. *Petice venkovského lidu z Čech k Národnímu výboru z roku 1848* (1954) [Petitions of rural people from the Czech Republic to the National Committee from 1848]. Prague, 512. [in Czech]
13. Prokúpek, J. (1931). Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích na počátku XIX a XX st. [How is managed with the rural economy at the beginning of the XIX and XX century]. "Časopis pro dějiny venkova" [Magazine for rural history], roč. 18, 21-41. [in Czech]
14. Pushkarevich, A. (1940). *Cehi v Rossii* [Czechs in Russia]. Moscow-Leningrad, 148. [in Russian]
15. Robek, A. (1987). K problematice českého vystěhovalectví do Ruska ve druhé polovině 19. Století [The issue of Czech emigration to Russia in the second half of the 19th Century]. *Češi v cizině* [Czechs abroad]. Prague, 358. [in Czech]
16. Serapionova, E. (2006). Lica cheshskoj nacional'nosti [Faces of Czech nationality]. *Rodina* [Motherland], 4, 107-109. [in Russian]
17. Travin, D. (2004). *Evropejskaja modernizacija* [European modernization]. Moscow: OOO «Izdatel'stvo AST»; Sankt-Peterburgh: Terra Fantastica, 665. [in Russian]
18. Vaculik, J. (2002). K počátkům českého zemědělského vystěhovalectví do Ruska ve 2. Polovine 19. Století [The origins of the Czech agricultural emigration to Russia in the second half of 19th century]. *150 let Slovanského sjezdu (1848). Historie a současnost* [150 years Slav Congress (1848). History and Present], 195-206. [in Czech]

Ольга Сараєва, к. і. н.

*ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»,
м. Маріуполь, Україна*

МАТЕРІАЛИ ДІЛОВОДСТВА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЩОДО ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Olga Saraieva, PhD in History

Pryazovskyi State Technical University, Mariupol, Ukraine

RECORDS OF LOCAL AUTHORITIES ON EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ZEMSTVOS AT THE SOUTHEAST UKRAINE

The article focuses on informational potential of the record keeping sources of the zemstvos of Southeast Ukraine, which cover the role of the local government authorities in school issues. Records of the local councils (reports and zemstvos' estimates, habitants' petitions) likewise of the higher governmental establishments (circulars of the Home Secretary and orders of the Ministry of Interior education) provide a possibility to trace the aspects of the zemstvos' educational work and to define its major criteria. The main school issues included development of educational system, establishing of libraries, renovation of schools, etc.

The records of zemstvos leave certain flaws for researchers like the officials' motives and feelings, which remain unknown. However, these records are unique and reliable source of all spheres of zemstvos' activity, and fully introduce the main directions and results of the zemstvos' work.

Key words: local government authorities, zemstvo, records, circular, educational work, real gymnasium, classic gymnasium.

Актуальність дослідження: Однією з тенденцій владно-політичних відносин у сучасному демократичному світі є децентралізація державного управління та створення реальних можливостей для самоврядних органів самостійно вирішувати питання місцевого значення. Сьогодні перед нашою державою, яка задекларувала орієнтацію на демократичні стандарти, постає серйозне завдання реформування сфери адміністративного управління, надання місцевому самоврядуванню більшого юридичного й економічного простору для реалізації запитів громад. Тому корисним є вивчення досвіду місцевого самоврядування, звернення до історичних прикладів децентралізації управління. Саме такий досвід уособлює феномен земств. Адже земські органи самоврядування виявилися здатними до вирішення важливих питань у соціально-економічній, медичній, культурно-освітній та інших галузях, незважаючи на обмежену законодавством компетенцію. Крім того, ініціювання й організація суспільно значущих ініціатив у сфері просвітництва зумовлювали зростання громадянської активності, сприяли формуванню власної небайдужої позиції, росту солідарності суспільства та, водночас, зменшували пасивно-патерналістські настрої, укорінюючи у свідомості населення віру у спроможність самостійно вирішувати соціально-економічні проблеми за допомогою прогресу, освіти, грамотного налагодження власної діяльності.

Серед розмаїття джерел за даною темою окремо слід виділити матеріали діловодства земських управ і зібрань. Вони містять багатий фактографічний матеріал, котрий дає уявлення про різні аспекти діяльності земств, і, зокрема, про просвітницьку діяльність.

Джерелознавчий аспект земської просвітницької діяльності раніше не виступав самостійним предметом досліджень, тим не менш, у пореформений період багато робіт було присвячено саме розвитку земської освіти. Так, історію становлення земської освіти Катеринославщини, спираючись на документи місцевих органів влади, звіти гімназій та земських шкіл висвітлювали О. Петрашевський, О. Пилаєв та А. Борткевич¹. Об'єднує роботи пореформеного періоду висновок про правову недосконалість земського законодавства, в тому числі в питаннях освіти. Вадою досліджень є ідеалістична позиція авторів при оцінці просвітницької діяльності земств.

За радянської доби, вплив земської демократичної інтелігенції на розвиток народної освіти розглянув В. Борисенко. Значну увагу дослідник приділив і розвитку земської освіти на селі, завдання якої він убачав у поширенні практичних знань та вмінь². Актуальним у радянський період було й дослідження внеску видатного педагога М. Корфа в розвиток народної освіти³. Підсумовуючи доробок радянської історіографії, слід відзначити, що вона розвивалася під впливом загального офіційного ставлення до земств, відповідно до якого, самоврядні функції земств піддавалися нищівній критиці, держава подавалася як консервативна реакційна сила, що придушувала будь-які спроби розширення управлінської компетенції земств. Але, в жодній з представлених робіт не подається аналіз джерельної бази, щодо діяльності земських установ.

На сучасному етапі розвитку земської народної освіти дисертації присвятили І. Захарова, В. Курченко, С. Стельмах та В. Купченко. Дослідники показали значення земської початкової школи, яка стала своєрідною лабораторією, де апробувалися новітні форми й методи викладання, навчально-виховної роботи, упроваджувалися прогресивні педагогічні ідеї⁴.

Також на сучасному етапі законодавчі акти та актові матеріали, що регламентували діяльність земств в сфері надання допомоги родинам військових, проаналізував Є.В. Фаворісов. Окрему увагу дослідник приділив аналізу законодавства щодо захисту земствами прав дітей військовослужбовців, забезпечення органами самоврядування гідних

¹ Петрашевський, А.Ф. (1892). Очерк учебных заведений г. Мариуполя. *Мариуполь и его окрестности*. Мариуполь, 165-206; Пылаев, А. (1909). *Историческая записка о 50-летию Первой Бахмутской женской гимназии*. Бахмут.; Борткевич, А. (1914). Бесплатные читальни-библиотеки Славяносербского уездного земства. *Ежегодник-справочник Славяносербского уездного земства на 1914 год: 1-й отдел*. Луганск, 201-203.

² Борисенко, В.Й. (1980). *Борьба демократичних сил України за народну освіту в другій половині XIX ст.* Київ.; Борисенко, В.Й. (1976). *Сельское начальное образование на Левобережной Украине в 60-х гг. XIX в.*: Автореф. дис.. канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история». Київ.

³ Бендриков, К.Е. (1945). Н.А. Корф – выдающийся организатор русской народной школы (1834-1883). *Наша школа*, 12, 3-5; Михайлова, Л. (1956). *Педагогическая деятельность и педагогические взгляды Н.А. Корфа*. Москва.; Смирнов, В.З. (1976). Н.А. Корф. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.* Москва, 313-320.

⁴ Захарова, І.В. (2002). *Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.)*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ.; Курченко, В.В. (1997). *Стан системи початкової і середньої освіти в державі на час запровадження земської реформи*: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ.; Стельмах, С. (1991). *Політика самодержавія в області народного образования на Украине в 60-90-х гг. XIX в.*: Автореф. дисс. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Київ.; Купченко, В.В. (1998). *Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 рр.)*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Харків.

умов для освіти і виховання цих дітей¹.

Аналіз сучасних досліджень продемонстрував, що джерелознавчий аспект земської просвітницької діяльності досі не виступав самостійним предметом досліджень і вивчався переважно в якості складової частини дисертацій.

Відзначимо також, що Південно-Східна Україна – регіон, який у XIX – на початку XX ст. відрізнявся якісними змінами у господарському житті, розвитком важкої індустрії, що дозволяло вкладати значні кошти в розвиток соціальної сфери.

Метою статті є визначення інформативних можливостей матеріалів діловодства, які містять відомості про становлення і розвиток земської освіти Південно-Східної України.

Розглядаючи питання розвитку земської освіти, варто звернути увагу на те, що стан дореформеної освіти, зокрема початкової, характеризувався катастрофічним занедбанням. Із формального погляду, шкільна справа координувалася поважними державними структурами – палатою державного майна чи повітовими правліннями, але більшість шкільних закладів існували лише для статистики, у звітах відомств. Першим завданням, яке постало перед земствами, за таких складних умов, було охоплення широких мас населення елементарними знаннями – умінням читати й писати, - що їх дає початкова школа. Бажаючи змінити ситуацію на краще, земства нашоувалися на масу проблем, серед яких – правова невизначеність їх роботи в освітній сфері, різні, часто протилежні, думки серед самих земців щодо облаштування шкільної справи, нестача коштів. При цьому, земські витрати на школу було віднесено до розряду необов'язкових². Таким чином, справа просвітництва знов залишалася периферійною. Однак, не зважаючи на такі складні умови, земства не втрачали надії на налагодження ефективної системи освіти і намагалися знайти для цього можливості, що й підтверджується матеріалами діловодства. Найбільш інформативними з них є звіти земських установ.

У матеріалах справи 2130 «Доклад Змиевской земской управы Уездному земскому собранию об участии земства в обеспечении воспитания сирот воинов, погибших в войну с Японией» Центрального державного історичного архіву України м. Київ (далі ЦДІАК України)³ міститься звіт комісії з перевірки якості освіти в повітах під заголовком «О потребностях народного образования». У звіті подається опис загальної ситуації в сфері народної освіти по губерніях і повітах Південно-Східної України. Так, укладачі звіту звернули увагу на побутові умови в яких навчались діти: «Дети вынуждены раздеваться в холодных сенях и часто простуживаются. Школы переполнены. Вентиляция помещений практически отсутствует. Температура в помещениях то чрезмерно высокая, вследствие чего ученики потеют, то низкая, что приводит к тому, что ученики вынуждены одевать шубы. Кадка для воды без крана, воду учащиеся черпают общей кружкой. Дети имеют чахлый, заморенный, утомленный вид»⁴.

Окрему оцінку у звіті надано і якості освіти. Члени комісії відзначали: «Программы Министерства народного Просвещения все же выполняются удовлетворительно, но знания учеников крайне шатки и непрочны. Способность понимать и передать прочитанное своими словами, за редким исключением, развита слабо. Скорее есть способность к «зубрилке», чем истинные знания. О пользе таких знаний не может быть двух мнений...»⁵. Такий стан речей навряд можна вважати задовільним.

Однак, фахівці не обмежились виключно критикою існуючої системи освіти, адже у

¹ Фаворисов, Е.В. (2010). Призрение семей нижних чинов, призванных в военное время на действительную службу (1874 – 1912 гг.). *Молодой ученый*, 9, 217-223.

² Сараєва, О.В. (2014). *Земства Донбасу у системі владних і суспільних відносин пореформеної доби*. Маріуполь, 163.

³ Центральный державный историчний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, 76 арк.

⁴ Центральный державный историчний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, 76 арк.

⁵ Центральный державный историчний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, 76 арк.

звіті надано і певні рекомендації спрямовані на покращення, як умов навчання, так і професійності викладання. Стосовно покращення побутових умов навчання у звіті рекомендовано: *«Необходимо при постройке школ отказаться от планов с одной классной комнатой и с одним учителем. Сегодня конечно есть «норма» в 80 детей на одного учителя, но эта «норма» не берет во внимание, что есть и «норма» физических возможностей работы»*¹.

З метою підвищення рівня освіти, укладачі звіту закликали стимулювати роботу вчителя, зробити її більш ефективною за рахунок: а) покращення умов праці і б) надання винагород.

Також у звіті пропонувалось підвищити зацікавленість учнів навчанням, через організацію при школах ремісних майстерень. В цих майстернях молодь могла б практикувати отриманні знання та проявляти творчі здібності. Найбільш талановиті учні мали б брати участь у шкільних нарадах та з'їздах на яких вирішувались важливі питання освіти, відряджатися на стажування та курси поглибленого вивчення шкільних дисциплін. Комісія закликала працівників освіти йти шляхом демократизації навчального процесу і залучати не тільки адміністрацію шкіл та вчителів до вирішення актуальних для навчального закладу питань, але й учнів, які також мали право на власну точку зору.

Раціональною була й рекомендація комісії, щодо видачі земствами щомісячної допомоги вчителям, які прослужили в земських школах не менше за 15 років. Комісія аргументувала свою пропозицію тим, що маючи певні матеріальні накопичення вчителі могли б забезпечити власним дітям освіту не відриваючись від місця роботи, натомість же вони вимушені були шукати собі підробіток в місті, або взагалі звільнитись *«меня свою идейную профессию на должность сиделки, опасаясь, что из-за мизерной заработной платы их дети останутся без образования»*². Отже, збільшуючи платню вчителям, земства стимулювали б ефективність їх роботи та сприяли б формуванню мотивованого колективу викладачів при школах.

Крім того, комісія закликала звернути додаткову увагу на виховну роботу, яка проводилась в народних школах. На думку фахівців комісії: *«преподавание Закона Божьего, является одним из самых больных мест школы. Хотя дело воспитательной работы священно, однако поставлено оно из рук вон плохо»*³. Укладачі звіту аргументували це обмеженою кількістю (78) годин на викладання дисципліни.

На той факт, що у земських школах на певному етапі недостатньо уваги приділялось релігійному вихованню, за твердженням комісії, вказувало те, що учні не були підготовленими до захисту знань з предмету і вимушені були додатково займатись вдома з викладачами. Брак знань, як зазначалось у звіті комісії, обумовлювався тим, що *«Преподавание было сухим. Молитвы читались без объяснений основных истин христианства. Заповеди о любви к ближним изучались вскользь. Многие религиозные притчи вообще были вычеркнуты из программы (например, притча о талантах, притча о Суше и заполнении Земли реками и озерами и т.д.)»*⁴. Крім того, в матеріалах звіту підкреслювалось, що священослужбовці, які викладали Закон Божий, так рідко з'являлись у школі, що навіть забували на чому завершили попередній урок. У зв'язку з цим, вони сперечалися з учнями, намагаючись з'ясувати тематику заняття. Але, через те, що все, що було вивчене досі вже було забуте, треба було починати весь курс спочатку.

У зв'язку з зазначеною проблемою, самі земства неодноразово ініціювали прийняття відповідної постанови щодо передачі викладання Закону Божого вчителям-предметникам, вочевидь сподіваючись, на те що вони більш сумлінно ставитимуться до своїх обов'язків.

¹Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, 76 арк.

²Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 76.

³Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 76.

⁴Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 76.

Однак, земства не квапились з реалізацією цього проекту, тому все залишалось без змін. Цей факт підтверджується і матеріалами звіту: «*Вопрос о передаче чтения Закона Божьего учителям исполняется согласно половице: «Улитка здесь когда-то будет»*»¹.

З поміж інших рекомендацій, зазначених у матеріалах комісії, влучною була рекомендація щодо систематизації підбору дитячих пізнавальних книг, призначених для домашнього читання.

Необхідним, на думку членів комісії, було й оновлення учбових програм, адже вся навчальна література мала б підбиратись у відповідності до навчальних планів. Натомість результати ревізії шкіл показали, що нерідко і навчальна література і учбовий інвентар не співпадали з учбовими планами: «*Священники развесили по классам картины, изображающие рассы людей Земного шара, хотя в школьной програмне нет тем связанных с данными изображениями. При этом, в школах абсолютно отсутствуют географические и исторические карты. Меж тем, в современных зарубежных школах учителя сами составляют учебные пособия, сориентированные на школьную программу, которые становятся мощным подспорьем как для учителя, так и для учащегося*»².

Проаналізувавши матеріали звіту фахової комісії з якості освіти, можна відзначити, що у комісії, в цілому, було дуже багато зауважень, стосовно організації шкільної справи в земських народних школах. Крім того, було надано негативну оцінку якості знань школярів. Причиною такої незадовільної ситуації в сфері початкової освіти, на думку представників комісії, були... земства, а точніше безвідповідальне ставлення земських службовців до шкільної справи. Ця думка підтверджується матеріалам вищезазначеної справи: «*Необходимо, чтобы школа была не пасынком, а любимым детищем земства, на которое нельзя жалеть средств. И лишь тогда такое любовное отношение воздастся сторицей. Земства должны не только посадить ростки «доброе и вечное», но и не отказываться от дальнейшего ухода за ними. Питомец должен постоянно расширять свой круг мировоззрения. У нас же, ученик окончив школу, выучился читать, но приложит знания ему не к чему, так как в библиотеке нет книг для чтения*»³. Більше того, у звіті зазначалось, що у повітах відсутні навіть приміщення для бібліотек: «*Обыкновенно этот шкафик с книгами ютится где-нибудь, как что-то незаконное, иногда в квартире учителя. Недоступными и непонятными для населения являются такие книги, как собрание сочинений Л.Н. Толстого, работы А.К. Вимера и И.Хр. Форрара, которые являются мировой классикой*»⁴. Щоб активніше залучати населення до читання книг, фахівці комісії закликали земців «*организовать систематические чтения для народа*»⁵. На цих читаннях мали б зачитуватися найбільш важливі з виховної і пізнавальної точки зору книги. Після чого, слухачі мали б перейти до колективного обговорення прочитаного.

Наприкінці звіту, зазначалось, що відсутність в бібліотеках належної літератури, призводила до того, що у мешканців повітів були відсутні елементарні знання, щодо навколишнього світу: «*Какой болью в сердце отзывается этот голод знания... Он слышен в криках: «Купите газетку за 3 рубля!», среди которых, приходится проезжать по железной дороге... И неужели же мы после стольких уроков подадим нашему народу «камень вместо хлеба?!»*». Цитата вказує, на те що незважаючи на недостатне матеріальне забезпечення сфери освіти, народ тягнувся до нових знань. Таким чином, і державі, і органам місцевого самоврядування було над чим працювати, щоб задовольнити попит народу на освіту⁶.

Отже, з представленого звіту, стає зрозумілим, що представники комісії дорікали

¹ Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 60.

² Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 60.

³ Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 57.

⁴ Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 57.

⁵ Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 57.

⁶ Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 57.

земствам за недостатній рівень розвитку освіти, організації бібліотечної справи та виховної роботи при навчальних закладах. Така критика діяльності земств в галузі освіти, здається не зовсім виправданою, адже як зазначалося вище, освіта і медицина взагалі не відносились до обов'язкових земських повинностей. Фактично земські установи добровільно, з власної ініціативи, взяли на себе обов'язки з підтримки і розвитку соціальної сфери (освіти і медицини). При цьому, земства майже не отримували державних надходжень на реалізацію запланованих соціальних програм, спрямованих на розвиток освіти. Шкільна справа будувалась на чистому ентузіазмі земських службовців, яким потрібні були неабияка працьовитість і винахідливість, щоб знайти кошти на розвиток освіти.

Той факт, що земства виділяли значні кошти на шкільну справу, підтверджується матеріалами *справи 336 фонду 2130*, в якій міститься постанова Зміївської повітової земської управи Харківської губернії «*О постройке новых школьных зданий*». В постанові зазначено, що губернське земство задовольнило клопотання сільських сходів, стосовно надання матеріальної допомоги повітській школі. Зокрема, земства взяли на себе зобов'язання відшкодовувати кошти за опалення, світло, оренду квартири для учителя, який викладав релігійно-моральну етику, придбання книг для бібліотеки-читальні при школі¹.

Усправі є ще одна постанова Харківського губернського земства «*Постановление по вопросу об открытии в с. Михайловском учебного учреждения и при нем должности учителя*». В матеріалах справи значилось, що Михайлівське сільське товариство клопотало перед управою про відкриття в с. Михайлівському школи в орендованому приміщенні та призначення в цю школу учителя з утриманням від земства.

Це клопотання товариство мотивувало тим, що в Михайлівському проживало 90 дітей, при цьому, школи не існувало. Внаслідок цього, діти шкільного віку не відвідували школу і залишалися без навчання грамоті. Деякі мешканці Михайлівського зверталися до церковної школи сусіднього селища, з проханням прийняти їх дітей до церковно-приходської школи. Однак, у прийомі їм частіше за все відмовляли, бо в школі також не було вільних місць. За таких умов, відкриття школи в Михайлівському було першочерговою необхідністю.

Важливо, що Михайлівське товариство також не уникало відповідальності за цю справу і зобов'язалось орендувати приміщення для школи і взяти на себе плату за опалення, світло і заробітну платню для допоміжного персоналу.

Управа задовольнила клопотання вважаючи його аргументованим і асигнувала на жалування вчителю з листопада по 1 січня 1906 р. - 62 руб. 50 коп. і на придбання парт – 50 руб. Крім того, зібрання постановило внести в кошторис на 1906 р. гроші на жалування вчителю в розмірі 300 руб².

Також у справі міститься постанова Катеринославського губернського земства «*Об участии в обеспечении воспитания сирот воинов, погибших в войну с Японией*». В рамках постанови відзначається, що 14 серпня 1904 р. вийшов Маніфест імператора, яким він наказав виділити кошти з державної скарбниці на виховання дітей офіцерів і нижчих чинів, які померли від ран і хвороб в Російсько-японську війну (1904-1905 рр.). Водночас уряд закликав земства допомогти розмістити дітей шкільного віку в закладах освіти, хоча в них не вистало місць. За таких умов, земці вважали за потрібне, в першу чергу, дати учням практичні знання, необхідні в повсякденному житті, які б забезпечили реальну можливість подальшого працевлаштування. Таким чином, на думку земців, актуально було б організувати навчання сиріт у ремісних училищах, однак училищ також не вистачало. Тим не менш, уряд рекомендував земствам не обмежуватись початковою освітою і постановив забезпечити сиріт загиблих солдат освітою профільною. До того ж, земствам було доручено відкриття ремісних майстерень при училищах, які б мали допомогти учням на практиці засвоювати отримані знання. Отже, війна принесла земствам низку нових задач в організації

¹ ЦДІАК, Ф. 2130 (Ч. 3), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 212.

² ЦДІАК, Ф. 2130 (Ч. 3), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 144.

шкільної справи. Таким чином, незважаючи на те, що війна з Японією була справою урядовою, а кошти на опіку жертв війни мала б виділяти державна скарбниця, земство «*движимое состраданьем к горькой участи невольных героев - жертв войны*» виділило доволі багато коштів на забезпечення освітою дітей-сиріт, батьки яких загинули у війну¹. Хоча звісно ці мільйони «*тяжелым бременем легли на население*», адже земства вимушені були підвищувати податки місцевому населенню задля того, щоб мати можливість допомагати сиротам. Тим не менш, земства взяли на себе обов'язок будівництва і облаштування ремісних учбових майстерень, з подальшим утриманням їх міністерством фінансів. Проблемою, за таких умов, залишалось тільки подальше працевлаштування випускників майстерень, адже губернська управа відзначала: «*Имеющийся опыт трудоустройства выпускников ремесленных училищ показал, что ученики, окончившие училище не находят достойного приложения своим знаниям в пределах губернии и покидают ее в поисках работы. Таким образом, уездам не доводится пользоваться плодами их обучения. Для уезда обучение выпускников ремесленных училищ пропадает бесследно*»². Отже, земства побоювались, що така саме ситуація буде й з ремісними майстернями, тому й призупинили процес їх будівництва. Тим не менш, земства встигли зробити дуже багато, задля навчання, виховання і подальшої професійної реалізації дітей-сиріт, батьки яких загинули у роки війни з Японією.

Проаналізувавши представлені у справі постанови земства, можемо дійти підсумку, що незважаючи на важке матеріальне становище та складнощі з фінансуванням, земства не відмовлялися від справи розвитку освіти і по можливості, намагалися задовольняти клопотання тих, хто дійсно потребував допомоги. До того ж, з джерел дізнаємося, що держава забезпечила прискіпливий контроль за діяльністю земств в питаннях надання допомоги родинам військових і забезпечення гідних умов для навчання дітей військовослужбовців. Це підтверджується матеріалами справи 2 «*Дело Канцелярии Временного Харьковского генерал-губернатора с указами, циркулярами и приказами (20.04.1879 г. – 7.01.1880 г.)*» фонду 1191 «*Канцелярия временного Харьковского генерал-губернатора*» ЦДІАК³, де представлено запити Харківського, Катеринославського і Таврійського губернаторів до Міністерства внутрішніх справ, стосовно питання про організацію надання допомоги родинам військових (в тому числі, у забезпеченні умов навчання і виховання дітей). У зверненні губернатори просили МВС визначити, яка установа має розглядати скарги на повітові земські управи, з приводу не виплати ними допомоги родинам чинів запасу і ратників призваних на службу. На думку самих губернаторів, відповідальними за цю справу треба було призначити або губернаторів (згідно зі статтею 10 «*Тимчасових Правил, Найвище затверджених 25 липня 12 листопада 1877 року, про опіку над родинами чинів запасу і ратників державного ополчення, викликаних у військовий час на службу, а також нижчих чинів, що виступили в похід*» або на Губернську земську управу.

У відповідь на звернення, МВС повідомила: «*Вследствии сего ходатайства, по согласованию с министерствами Военным и Финансов, имеем честь уведомить, что рассмотрение указанных жалоб должно производиться в порядке, установленном 69 статьей «Положения о земских учреждениях 1864 г.», разъясненной Указом Правительствующего Сената 15 мая 1868 г., согласно которой, жалобы на уездную земскую управу должна рассматривать Губернская земская управа. На губернаторов же, согласно статье 10 «Временных Правил... 25 июня 1877 года*»⁴, возложена обязанность наблюдать за своевременным и надлежащим презрением семейств лиц призванных на

¹ ЦДІАК, Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 144.

² ЦДІАК, Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 145.

³ ЦДІАК, Ф. 1191, Спр. 2, Оп. 1, 302 Арк.

⁴ Полное собрание законов Российской Империи (далі – ПСЗРИ), Собр. II, Т. LII, Отд. I, 751-755.

службу (включая образование детей лиц, призванных на службу). По сему, в случае излишней медлительности или отказа со стороны земства удовлетворять законное требование лиц, часто нуждающихся в немедленной выдаче им пособий, от губернатора зависит форма наказания за нарушение, которую он определяет согласно ст. 10-й «Временных Правил... 25 июня 1877 года»¹. Далі МВС відзначало, що згідно з зазначеною статтею, якщо земська управа не виконувала розпоряджень, котрі були обов'язковими для земства (щодо утримання родин військових), губернатор мав повне право реалізувати розпорядження за рахунок земств. Заява МВС завірена підписом міністра внутрішніх справ, статс-секретаря Л.С. Макова.

Майже одразу після з'ясування означеного питання, Комітет з надання допомоги родинам вбитих, померлих від ран і зневічених на полі бою воїнів, який знаходився під протекцією Її Величності Государині Імператриці, постановив перерахувати з власного бюджету 1 мільйон і сто тисяч рублів на виховання малих дітей і навчання дітей шкільного віку, які залишилися сиротами через війну. Ці кошти переважно були спрямовані на підтримку дітей нижчих чинів, покликаних на війну. З матеріалів справи 2 фонду 1191 дізнаємося, що Комітет звернувся з клопотанням до земських управ, щодо надання ними інформації стосовно осіб, які мали право на допомогу. З джерела стає також відомо, що земства віднесли до цієї справи з величезною повагою і турботою².

Отже, наведений приклад підтверджує той факт, що навіть за важких умов війни, земства не тільки не відмовлялися від надання посильної допомоги в питаннях розвитку освіти, а й співпрацювали по цьому питанню з благодійними установами, намагаючись подолати існуючі «на шляху до знань» складнощі.

Однак, вже з матеріалів справи 7 «Указ Сената от 27 февраля 1869 г. об образовании земских учреждений в Мариупольском уезде Екатеринославской губернии и о предоставлении жителям г. Нахичевань права на участие в Ростовском городском избирательном съезде» фонду 707 «Управление Киевского учебного округа (1832-1919 гг.)» ЦДІАК³, дізнаємося, що перед земствами стояли не тільки питання матеріального забезпечення освіти, а й ефективної організації навчального процесу. Так, у матеріалах справи міститься звернення міністра народної освіти, щодо деяких питань освіти, до попечителя Київського учбового округу від 14 січня 1869 р., який також розкриває певні особливості функціонування земських початкових навчальних закладів Південно-Східної України. З звернення стає відомо, що актуальною в земських закладах освіти була проблема з вивченням латинської мови. Так, відзначається, що у Николаївській реальній гімназії Херсонської губернії латинська мова вивчалась як необов'язкова дисципліна (за бажанням). Крім того, бажачі могли вивчати латину по завершенні гімназії на спеціальних курсах, що функціонували при навчальних закладах. З одного боку, наявність таких курсів можна оцінити цілком позитивно, адже випускники гімназій здобували можливість поповнити свої знання перед вступом до університету, з іншого боку – це свідчило про недостатній рівень викладання латини в ході навчального процесу. З цього приводу у зверненні міністра значилось: «На изучение латинского языка в Николаевской гимназии отведено всего 16 уроков в неделю, в то время как согласно Уставу о гимназиях и прогимназиях 19 ноября 1864 г. в классических гимназиях на изучение данного предмета отведено 34-39 недельных уроков (!!!) (авт.). Конечно, в реальной Николаевской гимназии латинский язык не может преподаваться в объеме, установленном для классических гимназий, но все же по Нашему мнению данный курс для желающих поступать в университет должен быть более углубленным. Данное ходатайство предлагаем согласовать с университетом им. Св.

¹ ЦДІАК, Ф.1191, Спр. 2, Оп. 1, Арк. 52.

² ЦДІАК, Ф.1191, Спр. 2, Оп. 1, Арк. 86.

³ ЦДІАК, Ф. 707, Спр. 7, Оп. 35, 174 Арк.

*Владимира*¹. Лист завірений підписом міністра народного просвітництва, государем Дмитром Андрійовичем Толстим. Варто відзначити, що реалізація даної ініціативи мала б відбутися за сприянням земства, адже саме за ними закріплювалась повинність з розвитку освіти, хоча й не обов'язкова...

У справі не міститься даних, щодо задоволення представленого клопотання, однак самий факт наявності такого звернення свідчить про те, що уряд дбав про вдосконалення навчального процесу і про подальшу конкурентоспроможність випускників середніх навчальних закладів. При цьому, спирався він у своїх рішеннях саме на органи місцевого самоврядування.

Також у справі відзначався незадовільний рівень викладання всесвітньої і вітчизняної історії в земських початкових школах. Зокрема, зауваження міністра народного просвітництва Д.А. Толстого стосувалися насамперед підручників за якими навчалися школярі: *«В школах был утверждён ученым комитетом министерства народного просвещения 15 марта 1868 г. ученик историка Дмитрия Ивановича Иловайского «Сокращенное руководство ко всеобщей и русской истории. Курс младшего возраста»², который Мы данным постановлением признаем непригодным»³*. У матеріалах справи відзначається причина такого критичного ставлення до зазначеного підручника: *«Наглядность составляет ключевой момент в развитии духовных сил. Именно наглядностью обуславливается ясность и точность представлений, из которых в свою очередь, образуется сознание. Данному учебнику не хватает наглядности»⁴*.

Отже, аналіз матеріалів справи ще раз доводить, що в земських початкових школах точилася постійна робота спрямована на вдосконалення навчального процесу.

Не менш важливим для земських установ було питання підбору кваліфікованого персоналу для закладів освіти. Особливу увагу урядовці звертали на політичну благонадійність працівників, хоча при прийомі на роботу враховувались й професійні якості потенційних робітників. Критерії відбору працівників в сфері освіти представлено в матеріалах справи 33 *«Дело Канцелярии временного Харьковского генерал-губернатора (23 мая 1879 – 23 декабря 1879 г.)»* вищезгадуваного фонду 1191 *«Канцелярия временного Харьковского генерал-губернатора» ЦДАК України*⁵. Зокрема, у справі оголошується звернення імператора до міністра народної освіти 4 липня 1879 р. в якому він і торкався означеної проблеми: *«Мы, Государь Император высочайше повелеваем соизволить, чтобы земские учреждения, общества, сословия и частные лица, получившие установленным порядком разрешение на открытие какого-либо частного учебного заведения, допускали к преподаванию и воспитанию детей, лиц, имеющих на то право. Данные лица должны быть политически благонадежны и обязаны соответствовать занимаемой должности. Кандидатуры на должность учителя должны утверждаться не иначе, как по предварительному соглашению с училищами 1-го и 2-го разрядов, а также по согласованию с попечителем учебного округа. В случае же, если принимается педагог в училище 3-го разряда, то его кандидатура должна согласовываться с директором народных училищ»⁶*. Постанова завірена підписом міністра внутрішніх справ Російської імперії Л.С. Маковим.

Далі, у цій самій справі, характеризується робота уряду по впровадженню в дію *«Указу Його Імператорської Величності Самодержця Всеросійського про надання Губернаторам особливих прав при заміщенні посад по земським і міським установам»*. В справі значилося:

¹ ЦДАК, Ф. 707, Спр. 7, Оп. 35, Арк. 4 зв.

² Иловайский, Д.И. (1869). Сокращенное руководство ко всеобщей и русской истории. Курс младшего возраста. 3-е изд. Москва: Тип. Грачева и Ко.

³ ЦДАК, Ф. 707, Спр. 7, Оп. 35, Арк. 140.

⁴ ЦДАК, Ф. 707, Спр. 7, Оп. 35, Арк. 141 зв.

⁵ ЦДАК, Ф. 1191, Спр. 33., Оп. 4, 70 арк.

⁶ ЦДАК, Ф. 1191, Спр. 33., Оп. 4, Арк. 21.

«По указу Его Императорского Величества, Правительствующий Сенат и Комитет министров рассмотрели проект Министерства внутренних дел № 3712, 25 августа 1879 г. о предоставлении Губернаторам особых прав при замещении постоянных должностей по земским и городским учреждениям. Теперь, по требованию Губернатора, должны быть немедленно удаляемы от занимаемых должностей все те лица, которые признаны будут неблагонадежными, согласно мнению самого Губернатора, силой власти его (определенной Общей Инструкцией генерал-губернаторам, изданной в 1853 г.)»¹. Проект завірений підписом обер-секретаря Г. Щеглова.

У справі також зафіксовано, що проект було прийнято і затверджено міністерством внутрішніх справ. Отже, відтепер, діяльність усіх посадових осіб, що перебували на службі в земських установах, в тому числі, у школах, училищах, гімназіях тощо – знаходилась під прискіпливим контролем губернаторів. Уряд аргументував таку увагу до вчителів та адміністрації учбових закладів необхідністю допуску до навчального процесу тільки гідних особистостей, яким можна довірити дітей.

Варто відзначити, що в подальшому уряд корегував та доповнював законодавство, щодо прийому персоналу на службу до земських установ. Так, 19 жовтня 1879 р. вийшов «Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского № 2209 о замещении должностей и о распространении действия данного положения Комитетом министров». В даному положенні значилося: 1. Земські і міські установи мали подавати списки на затвердження земських службовців губернаторам чи градоначальникам (міським головам), а потім передавати до Правлячого Сенату; 2. Губернатори або градоначальники повинні були надати свої зауваження стосовно моральних якостей і благонадійності осіб, які висувуються на посади земських службовців; 3. Правлячий Сенат розглядав, перевіряв і оцінював подану інформацію та відгуки, щодо попередньої професійної діяльності претендентів на посади в земських установах та приймав остаточне рішення згідно з висновками міністерства юстиції².

Однак, у губернаторів виникла низка питань, у зв'язку з появою різних трактовок циркуляру. Як наслідок, було прийнято ще один циркуляр міністерства внутрішніх справ, яким уряд давав пояснення господам губернаторам, щодо особливостей впровадження постанови 19 жовтня 1879 р. У даному циркулярі зазначалось: «По поводу возбуждаемых господами губернаторами вопросов, возникающих из необходимости применения Высочайше утвержденного 19 октября 1879 г. положения Комитета Министров, считаю долгом уведомить, что лица, избираемые на должности в земские учреждения, особому утверждению не подлежат и, что порядок выборов должен оставаться тот, который указан в законе (Положении о земских учреждениях 1864 г.). Применение же Высочайшего повеления 19 октября сего года должно иметь место, в отношении претендентов на должность (выборную), лишь тогда, когда будет обнаружена их несомненная неблагонадежность или «вредная» деятельность в политическом отношении, а к служащим по найму – во всех случаях их неблагонадежности, как в политическом, так и в служебном отношении»³. Циркуляр завірений підписом міністра внутрішніх справ Л.С. Маковим.

Поява цього пояснюючого циркуляру свідчить про те, що уряд все ж йшов шляхом демократизації трудових відносин і поступок по відношенню до персоналу земських установ. Однією з причин, що могла б обумовити послаблення вимог до кандидатів у земські службовці, стали клопотання губернаторів до міністерства внутрішніх справ, в яких висловлювалося прохання, стосовно пом'якшення вимог прийому на службу до земських установ. Так, у матеріалах справи 33 фонду 1191 ЦДІАК містяться звернення Харківського

¹ ЦДІАК, Ф. 1191, Спр. 33., Оп. 4, Арк. 33.

² ЦДІАК, Ф. 1191, Спр. 33., Оп. 4, Арк. 37-37 зв.

³ ЦДІАК, Ф. 1191, Спр. 33., Оп. 4, Арк. 39.

та Катеринославського генерал-губернаторів до міністерства внутрішніх справ, стосовно затвердження посадових осіб у земських установах. Зазначеними зверненнями губернатори прагли висловити власні погляди стосовно означеної проблеми. У клопотанні значилося, що губернатори не вважають раціональним крок, щодо надання їм повної самостійності у такій складній справі, як атестація політичної і моральної благонадійності посадових осіб міського управління. Більше того, вони зазначали, що прийняття рішення з зазначеного питання, можна було б вважати перевищенням професійних повноважень: *«Хотим высказать взгляд свой на настоящий вопрос и подробные соображения на которых он основан. Считаем, что в губерниях впредь до упразднения последних, едва ли было бы удобно предоставлять губернаторам полную самостоятельность в столь щекотливом деле, как аттестация в политической и нравственной неблагонадежности должностных лиц общественного управления. Особенно это кажется невозможным без всякого не только участия, но даже без ведома главного Начальника края, облеченного особым Высшим доверием и ответственностью за сохранение общественного порядка и спокойствия»*¹. Отже, матеріали справи свідчать, що губернатори хотіли зняти з себе відповідальність, за вирішення питання, яке не відносилось до їх прямої компетенції. При цьому, важливо, що навіть не маючи на меті спрощення процедури затвердження земських службовців, губернатори все ж спромоглися скоротити перелік осіб, схвалення яких мали б отримати претенденти на посаду земського службовця, адже вищезазначене клопотання було задоволене.

В цілому, проаналізувавши представлену у справі інформацію, можна відзначити, що піклування про особовий склад земських службовців, зокрема, співробітників земських навчальних закладів, це необхідність, адже учитель несе відповідальність за дітей. Тому, така прискіплива увага до працівників сфери освіти є цілком обґрунтованою.

Аналізуючи справу 64 *«Материалы об открытии библиотеки в городе Енакиеве Екатеринославской губернии. Переписка с обществом для распространения просвещения между евреями в России. О денежной помощи. Формуляры и списки книг (8 мая 1904 г. – 27 января 1906 г.)»* фонду 190 Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (м. Київ)², можемо простежити ставлення земських службовців до етнічних меншин. У справі міститься клопотання до Катеринославської губернської управи мешканця м. Єнакієво Катеринославської губернії лікаря Я. Євінзона, який представляв інтереси місцевої громади щодо надання допомоги місцевій бібліотеці. У зверненні зазначалось, що в селищі Єнакієво Катеринославської губернії існує бібліотека, яка створювалась у 1901 р. Бібліотека діяла офіційно і оформлена на ім'я самого лікаря. При цьому, ця бібліотека була єдиною просвітницькою установою в селищі, в якому проживало 250 єврейських родин. Тим не менш, у бібліотеки не було грошей на придбання книг, в яких відчувалась величезна потреба. Саме тому, бібліотека зверталася до органів самоврядування з клопотанням виділити грошову субсидію на придбання книг, чи передати хоча б якісь книги на розсуд самого земства. Директор бібліотеки відзначав: *«Точные сведения о количестве книг, в которых есть потребность, будут присланы моим временным заместителем – директором Каганом, которому я передаю заведование библиотекой, по случаю получения назначения на должность на Дальнем Востоке»*³.

Далі у клопотанні подавалися відомості, щодо книг, в яких відчували необхідність відвідувачі бібліотеки. До найбільш затребуваних відносились такі автори: О.М. Островський, А.П. Чехов, Л.М. Толстой, О.М. Скабичевський, О.К. Шеллер та Ф.П.

¹ ЦДІАК, Ф. 1191, Спр. 33., Оп. 4, Арк. 41-42.

² Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (м. Київ), Ф. 190, Спр. 64, 23 арк.

³ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (м. Київ), Ф. 190, Спр. 64, арк. 1.

Сленев.¹

Далі у справі зазначалося, що управа з задоволенням прийняла пропозицію директора енакіївської бібліотеки.

Отже, матеріали наведеної справи свідчать про те, що місцеві етнічні спільноти подекуди могли розраховувати на підтримку місцевих інститутів влади.

Отже, діловодна документація з історії просвітницької діяльності земств Південно-Східної України представлена: - розпорядчою документацією МВС, міністерства фінансів, міністерства народної освіти, генерал губернаторів – це циркуляри, накази резолюції тощо; - документами діяльності земських установ – протоколами, журналами, звітами земських зібрань і управ; матеріалами листування – клопотаннями земських управ до міністерства фінансів та народної освіти, генерал-губернаторів і міністра внутрішніх справ; - плановою документацією земських установ, щодо напрямків діяльності в сфері освіти; - контрольною документацією – щорічними звітами земських зібрань і управ, звітами комісій з перевірки якості освіти та ін.

Аналіз діловодної документації дозволив зробити підсумок, що просвітницька діяльність земств Південно-Східної України була спрямована на розвиток освітнього та культурного рівня широких народних мас, насамперед селян, і включала заходи із створення системи початкової, середньої, спеціалізованої технічної, сільськогосподарської та позашкільної освіти, організації бібліотек, народних читалень, тощо. При здійсненні цієї роботи земства мали переборювати такі проблеми як, відсутність належної державної допомоги та байдужість урядовців до питання підвищення освітнього рівня населення.

З метою підвищення рівня освіти, земці закликали приділяти більше уваги підбору висококваліфікованих педагогічних кадрів і створенню сприятливих для них умов праці. Важливу увагу земці приділяли і придбанню пізнавальної літератури для позашкільного читання. Також земства закликали учнів приймати участь в обговоренні важливих питань щодо організації навчального процесу.

Проаналізувавши діловодні джерела можемо відзначити, що представлені документи мали доволі високий рівень вірогідності та інформативності. Звісно у діловодних джерелах ми не знайдемо інформацію, щодо мотивів діяльності і міркувань земських діячів, адже ця документація була призначена для внутрішнього користування, не для істориків, а для певного кола людей – керівників і підлеглих. Але, в цілому, аналіз джерел дозволив визначити особливості стану дореформеної освіти, найбільш ефективні напрямки реформування та недоліки новоствореної системи освіти.

References:

1. Bendrikov, K.E. (1945). N.A. Korf – vydajushhij organizator russkoj narodnoj shkoly (1834-1883). *Nasha shkola*, 12, 3-5.
2. Borisenko, V.J. (1976). *Sel'skoe nachal'noe obrazovanie na Levoberezhnoj Ukraine v 60-h g.g. XIX v.:* Avtoref. dis.. kand. ist. nauk: spec. 07.00.02. «Otechestvennaja istorija». Kiev.
3. Borysenko, V.I. (1980). *Borotba demokratychnykh syl Ukrainy za narodnu osvitu v druhiy polovyni XIX st.* Kyiv.
4. Bortkevich, A. (1914). *Besplatnye chital'ni-biblioteki Slavjanoserbskogo uezdnogo zemstva. Ezhegodnik-spravochnik Slavjanoserbskogo uezdnogo zemstva na 1914 god: 1-j otdel.* Lugansk, 201-203.
5. Zakharova, I.V. (2002). *Rol zemstv u rozvytku narodnoi osvity v Ukraini (1864-1917 rr.):* Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Kyiv.
6. Пловajskij, D.I. (1869). *Sokrashhennoe rukovodstvo ko vseobshhej i russkoj istorii. Kurs mladshogo vozrasta.* 3-e izd. Moskva: Tip. Gracheva i Ko.
7. Instytut Rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho (m. Kyiv), *F. 190, Spr. 64, 23 ark.*

¹ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (м. Київ), *Ф. 190, Спр. 64, арк. 4.*

8. Kupchenko, V.V. (1998). *Diialnist zemstv Ukrainy u rozvytku osvity (1864-1914 rr.):* Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Kharkiv.
9. Kurchenko, V.V. (1997). *Stan systemy pochatkovoï i serednoi osvity v derzhavi na chas zaprovadzhenia zemskoi reformy:* Avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: spets. 13.00.01 «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky». Kyiv.
10. Mihajlova, L. (1956). *Pedagogicheskaja dejatel'nost' i pedagogicheskie vzgljady N.A. Korfa.* Moskva.
11. Petrashevskij, A.F. (1892). *Ocherk uchebnyh zavedenij g. Mariupolja. Mariupol' i ego okrestnosti.* Mariupol', 165-206.
12. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii, *Sobr. II, T. LII, Otd. I, 751-755.*
13. Pylaev, A. (1909). *Istoricheskaja zapiska o 50-letii Pervoj Bahmutskoj zhenskoj gimnazii.* Bahmut.
14. Saraieva, O.V. (2014). *Zemstva Donbasu u systemi vladnykh i suspilnykh vidnosyn poreformenoi doby.* Mariupol.
15. Smirnov, V.Z. (1976). *N.A. Korf. Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoi mysli narodov SSSR. Vtoraja polovina XIX v.* Moskva, 313-320.
16. Stel'mah, S. (1991). *Politika samodержavija v oblasti narodnogo obrazovanija na Ukraine v 60-90-h gg. XIX v.:* Avtoref. diss. na soiskanie stepeni kand. ist. nauk: spec. 07.00.02 «Otechestvennaja istorija». Kiev.
17. Favorisov, E.V. (2010). *Prizrenie semej nizhnih chinov, prizvannyh v voennoe vremja na dejstvitel'nuju sluzhbu (1874 – 1912 gg.).* *Molodoj uchenyj, 9, 217-223.*
18. TsDIAK, *F. 1191, Spr. 33., Op. 4, 70 ark.*
19. TsDIAK, *F. 2130 (Ch. 2), Spr. 336, Op. 1.*
20. TsDIAK, *F. 2130 (Ch. 3), Spr. 336, Op. 1.*
21. TsDIAK, *F. 707, Spr. 7, Op. 35, 174 Ark.*
22. TsDIAK, *F. 1191, Spr. 2, Op. 1, 302 Ark.*
23. TsDIAK, *F. 2130 (Ch. 2), Spr. 336, Op. 1, 76 ark.*

Ярослава Мочернюк

*Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна*

ИПОТЕЧНЕ КРЕДИТУВАННЯ ПОМІЩИКІВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Yaroslava Mocherniuk

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

MORTGAGE LENDING OF LANDLORDS IN KYIV GUBERNIA IN POST-REFORM PERIOD

This article analyzes lending policy of credit institutions with implementation of mortgage operations during adoption of market relations and served as a tool for intensive economic activity of landlords in Kyiv gubernia. Creation and activities of public institutions and the stock of mortgage lending in the region was considered, so as the legal basis of their activities, quantitative parameters, as well as the influence of mortgage lending institutions on land relations in gubernia. It was proved that loan on land with active assistance of the Russian autocracy to some extent hindered the process of capitalist mobilization of land ownership.

Key words: mortgage lending, loan policy, purchase, sale of land, security of land, State noble land bank, Peasant land bank.

Реформування аграрного сектору економіки України зумовлює зростання інтересу в сучасному суспільстві до іпотеки. У цьому плані значний науковий інтерес має історичний досвід діяльності земельних банків в українських губерніях Російській імперії. В пореформений період був здійснений перехід до нових видів кредитних установ - громадських банків, акціонерних комерційних банків, іпотечних кредитних установ. Сільськогосподарський кредит, у першу чергу іпотечний, був важливим фактором, який включав сільське господарство в єдину економічну систему країни. Іпотечні банки виступали одним з чинників процесу мобілізації дворянської земельної власності в сільському господарстві.

Цією проблематикою займалися такі дослідники, як А.П. Корелин¹, А.О Спіфанов², Н.Р. Темірова³, Н.А. Проскуракова, С.О. Борисевич, та інші. Проте на сьогодні ший день ця тема залишається актуальною і потребує детального вивчення.

Важливу роль у становленні й розвитку ринкових відносин в Україні відіграла іпотека - кредит під заставу нерухомості, головним чином землі. Вона була одним з перших і найістотніших різновидів кредиту.

¹ Корелин, А.П. (1988). *Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX-начале XX в.* Москва: Наука.

² Спіфанов, А.О. (2007). *Методологічні складові ефективного розвитку банківського сектору економіки України*: монографія. Суми: ВТД «Університетська книга».

³ Темірова, Н.Р. (2003). *Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція*. Донецьк: ДонНУ.

Помісне дворянство України було значною мірою обтяжене боргами до скасування кріпацтва. Так, за даними Дворянського банку, у 1859 р., коли видача позик з державних кредитних установ була припинена, загальна сума боргів у трьох правобережних губерніях сягала 59150,5 тис. крб. (площа заставленої землі становила 3386,9 тис. дес.). В тому числі в Київській губернії борг становив 19345,9 тис. крб. (площа заставленої землі - 1113,9 тис. дес.)¹.

Значна частина викупних платежів спрямовувалася на погашення цього боргу. Ведення господарства найманою працею вимагало капіталу, якого не було. Тому як тільки з'явилася можливість скористатися банківським кредитом, більшість маєтків була заставлена. В результаті вже до 1894 р. нові борги кредитним установам склали у правобережних губерніях 135636,1 тис. крб., в тому числі у Київській губернії - 54054,9 тис. крб., тобто збільшилася у порівнянні з 1859р. у 2,8 рази. Розширення підприємництва вимагало коштів, які могла надати застава в банку. Але в своїй більшості ці позики тільки прискорили перехід поземельної власності в інші руки, сприяли ліквідації старого поміщицького землеволодіння. Усе це зумовило виникнення уже з середини 60-х років нових установ іпотечного кредиту, які функціонували вже на капіталістичних принципах².

Основу цієї системи становили акціонерні й державні земельні банки. До початку 1890-х років налічувалося 10 акціонерних земельних банків, серед яких - Полтавський та Київський банки видавали довгострокові позики - від 10 до 66 років під заставу сільської й міської нерухомості до 60 % оцінки застави поміщикам Київської губернії.

У 1883 р. був створений Державний Селянський поземельний банк - державний іпотечний банк Російської імперії, який мав на меті забезпечити вигідну реалізацію землі розореними поміщиками й сприяти розвитку сільгоспвиробників. У перший період своєї діяльності банк не користувався правом придбання землі за рахунок власних капіталів, але надавав позики й кредити на її придбання.

Однак 1895р. замість збільшення позик і зниження відсоткових ставок, ураховуючи інтереси банку, уряд прийняв новий статут банку, за яким йому було надано право викупу земель. Масові неплатежі поміщиків за земельними позиками, спричинені сільськогосподарською кризою 90 - х рр. XIX ст., призвели до того, що велика кількість земель стала надходити в продаж з торгів. Право банку купувати землі за рахунок власних коштів полегшувало поміщикам продаж малоприбуткових земель на вигідних умовах. До того ж банк систематично підвищував ціну на поміщицькі землі, що скуповувалися. На відміну від інших іпотечних установ, кредит яких був вільним, позики Селянського поземельного банку мали точно визначене призначення - тільки на придбання приватновласницьких земель³.

Земельний фонд Селянського банку формувався переважно з маєтків, проданих дворянами. Так, Селянський банк купив у приватних власників в Україні 366,7 тис. дес., з якої 141,6 тис. дес., або 38,6 % куплено у правобережних губерніях⁴.

Радою Київського відділення Селянського поземельного банку в постанові від 10 березня 1907р. №213 було дозволено придбати маєток Трактомирів графині О.Л. Ігнат'євої (Канівський повіт) загальною площею 1390 дес. землі за 157 тис. крб. (вартість маєтку за

¹ Чупрова, А.И., Постникова, А.С. (1897). Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: сб. ст., в 2-х т. Санкт-Петербург, Т. 1, 404-405.

² Янсон, Ю.Э. (1878 – 1880). Сравнительная статистика России и западно - европейских государств. Т. 2, Отд. 1. Санкт-Петербург, 77.

³ Спіфанов, А.О. (2007). *Методологічні складові ефективного розвитку банківського сектору економіки України*: монографія. Суми, ВТД «Університетська книга», 37.

⁴ Темірова, Н.Р. (2003). *Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція*. Донецьк, ДонНУ, 96.

банківською оцінкою становила 139981 крб. 82 коп., тобто 163 крб. 38 коп. за десятину ріллі, і 400 крб. 64 коп. за десятину лісу)¹.

При купівлі дворянської землі Селянський банк розраховувався з продавцями не наявними грішми, а так званими 5 - процентними державними свідоцтвами і 6-процентними іменними зобов'язаннями. За державні свідоцтва поміщикам платили по 72-73 крб., за іменні - 82-83 крб. за сотню. Отже, утворювалася курсова різниця, яку поміщики компенсували підвищенням ціни землі, що продавалася².

У Київській губернії спостерігався великий дефіцит орної землі для сільськогосподарського призначення, що зумовлювало підвищення ціни землі. Ціна на землю формувалася в залежності від співвідношення попиту і пропозиції: чим більший земельний дефіцит, тим вищі ціни на землю. При визначенні прибутковості за продуктивністю ґрунту враховувалися не конкретні врожаї землі, яка продавалася, а середня врожайність поміщицьких земель. Ця обставина підвищувала вартість землі, оскільки врожайність проданої землі була незначною. Пересічна продажна ціна у всіх банках була вища за оцінювальну. Так, у 1911р. оцінка пересічної десятини Селянським банком становила 274 крб., продажна - 309 крб., Київського земельного банку - відповідно 233 та 309 крб.³.

У 1885р. урядом Російської імперії був створений Державний Дворянський земельний банк для видачі на пільгових умовах позик поміщикам - дворянам під заставу належних їм маєтків. Він видавав довгострокові позики - від 11 до 67 років - у розмірі 60-75 % оцінки маєтків, причому на максимально пільгових для позичальників умовах: стягування по позиках було на 1,5-2% нижчим за ринковий. Не обслуговував банк поміщиків - поляків, виступаючи в цьому відношенні зряддям урядової політики, метою якої було витіснення їхнього землеволодіння в цьому регіоні. Але це обмеження було скасоване в 1905 р.⁴.

У перші роки існування банку дворяни - поміщики почали переводити в банк маєтки, закладені в різних приватних банках, і погашати свою заборгованість цим банкам за рахунок позик Дворянського банку.

Незважаючи на підтримку поміщицького землеволодіння, банк не спроможний був зупинити процес переходу земель від дворянства до інших верств населення. Спільно з державним Селянським поземельним банком він створював поміщикам, що розорялися, найбільш вигідні умови для реалізації продажу землі.

Одночасно діяв ряд іпотечних кредитних установ, в основу яких покладалася принцип взаємної відповідальності позичальників і на їхні капітали. До них зокрема, належало Товариство взаємного поземельного кредиту, засноване в 1866р. найбільшими дворянами - землевласниками А.П. Бобринським, графом Г.К. Крейцом, графом І. Шуваловим, князем Т.І. Лівеном, яке перейшло під опіку уряду, а з 1890 р. перетворилося на спеціальний відділ Державного Дворянського банку. З 1906 р. відмінності в діяльності державних та акціонерних банків поступово нівелювалися, що свідчить про вирівнювання умов надання кредиту. Отже, по відношенню до дворян-землевласників уряд, використовуючи банківські установи, проводив політику протекціонізму⁵.

Дворянським банком визначалися нормальні й спеціальні оцінки. Нормальні оцінки зумовлювалися родючістю ґрунтів по окремих повітах, оскільки і продажна, й орендна ціна

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 706, спр. 254, арк. 21-23.

² Кауфман, А.А. (1908). *Аграрный вопрос в России. Земельные отношения и земельная политика*. Москва: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 38, 139.

³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 848, оп. 1, спр. 54, арк. 1 зв.

⁴ Спіфанов, А.О. (2007). *Методологічні складові ефективного розвитку банківського сектору економіки України*: монографія, Суми, ВТД «Університетська книга», 46.

⁵ Спіфанов, А.О. (2007). *Методологічні складові ефективного розвитку банківського сектору економіки України*: монографія, Суми, ВТД «Університетська книга», 49.

маєтку повністю залежала від його прибутковості, яка перебувала у безпосередньому зв'язку з продуктивністю ґрунту. Оцінки банку також залежали від прибутковості маєтку. На це впливали такі фактори, як розташування поблизу цукрового заводу, впорядкованість, інтенсивність господарства. Але ці обставини, згідно з циркуляром банку, не бралися до уваги.

Таблиця 1

**Видача позик банківськими установами в правобережних губерніях
на початку ХХ ст. (тис. руб.)**

<i>Губернії</i>	<i>Дворянський банк</i>	<i>Селянський банк</i>	<i>Приватні банки</i>	<i>Разом</i>
Київська	43170,6	13366,4	36902,1	93439,1
Волинська	24855,5	7613,2	36325,1	68793,8
Подільська	35207,5	14400,6	42804,5	92412,6
Правобережна Україна	103233,6	35380,2	116031,7	254645,5

Дані таблиці 1 показують, що в Київській губернії найбільше позик під заставу землі надавав Дворянський банк - 43170,6 тис. крб., приватні банки - 3692,1 тис. крб., найменше позик надавав Селянський банк - 13366,4 тис. крб.¹

Аналізуючи дані застави землі в Дворянському земельному банку за 1886-1914 рр., ми бачимо, що найбільші позики брали поміщики найродючіших повітів Київської губернії - Черкаського, Звенигородського, Чигиринського та Канівського повітів. У 1899р. було заставлено 41 маєток загальною площею 46383 дес. на суму 2928590 крб.²

У 1909 р. поміщиками губернії було взято 13 позик під заставу 104124 дес. землі на суму 1357100 крб. У 1912р. - 41 позика під заставу 57059 дес. землі на суму 9997000 крб. У 1913 р. - 30 позик під заставу 104124 дес. землі на суму 19103800 крб.

На 1 січня 1914 р. Київське відділення Державного Дворянського земельного банку виділило 367 позик поміщикам Київської губернії під заставу 475366 дес. землі на суму 54683900 крб.³

Отже, ми бачимо динаміку застави приватного землеволодіння у Київській губернії. В усіх повітах зросли масштаби застави, збільшилася як площа заставленої землі, так і зросла сума позик. Найбільше позиками користувалися поміщики Черкаського, Звенигородського, Васильківського, Чигиринського повітів, що є свідченням розширення підприємництва й поширення капіталістичних методів господарювання.

Якщо, в загальному по Київській губернії площа заставленої землі у 1906р. була 1314,4 тис. дес., сума позик складала 93439,1 тис. крб., питома вага заставленої землі - 63 %, заборгованість на 100 крб. вартості 43 %, то в 1915р. площа заставленої землі - 1497,5 тис. дес., сума позик - 164372,5 тис. крб., питома вага заставленої землі - 71 %, заборгованість - 61 %. Залишок боргу на 1 січня 1915р. складав 156857,2 тис. крб.⁴

Поява кредитних установ: міських та сільських банків, кредитно - ощадних товариств, різноманітних кас допомоги та кас дрібного кредиту також сприяли промисловій та торгівельно-фінансовій діяльності поміщиків. Кредитну систему Київської губернії

¹ *Статистический Справочник по Югу России* (1910). Полтава, 17.

² *Имена, принятые в залог Государственным Дворянским банком в 1899 году* (1904). *Вып. 9.* Санкт-Петербург, 122-128.

³ *Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год с прил. адрес-календаря губернии* (1915). Киев: Тип. Губерн. правления, 65-66.

⁴ *Имена, принятые в залог Государственным Дворянским банком в 1899 году* (1904). *Вып. 9.* Санкт-Петербург, 23-24.

представляли на 1 січня 1914р. за даними Дворянського банку 168 кредитних товариств і 165 кредитно - ощадних кас¹.

Землевласники всіх повітів губернії окрім Дворянського та Селянського банків заставляли землю у Київському і Полтавському акціонерних банках.

Великою проблемою іпотечної системи Київщини була заборгованість позичальників кредитним установам, яка виникала через неспроможність вчасно здійснювати платежі по відсотках.

Основними боржниками банків виступали ті, хто з визначеної суми нічого не отримав на руки. Адже 81% суми, яка належала за позикою, спрямовувалося на компенсацію попередніх боргів. Тобто ці гроші не могли піти на покращення господарства².

Рух заборгованості приватного землеволодіння в Київській губернії (за даними Дворянського банку) був такий: борги в 1859р. склали 19345,9 тис. крб., площа заставленої землі - 1113,9 тис. дес., борги на 1 січня 1894р. - 54054,9 тис. крб³. Відповідно, заборгованість приватного землеволодіння протягом другої половини ХІХ ст. в Київській губернії помітно збільшилася (у 2,8 рази). Цей стан речей красномовно свідчить про те, що позики прискорили перехід земельної власності до інших станів, сприяли ліквідації старого поміщицького землеволодіння.

Найвищий відсоток заставлених маєтків - від 50 до 90 % - припадав на райони з домінуванням капіталістичної системи землеволодіння, серед яких і Київщина. На неї припадала й більша частина клієнтури акціонерних земельних банків, які орієнтувалися перш за все на економічно самостійних господарів. Н.Р. Темірова вважає, що «найбільше розширення обсягів операцій цих банків припало на 1907-1914 рр., період найсприятливішої сільськогосподарської кон'юнктури, коли найінтенсивніше відбувався процес капіталістичної переорієнтації села. Простежується ще одна закономірність: заборгованість була вища в тих місцевостях, де дворянське землеволодіння залишалося найстійкішим. Отже, кредити допомагали маєткам вистояти і навіть зміцнити»⁴.

Банківські кредити давали можливість розширювати підприємницьку діяльність. Наприклад, М.Д. Вайнштейн, власник Старинських цукрових заводів, брав позики у Приватному банку в Києві під заставу заводів (350 тис. крб.), у Промисловому банку під заставу квартир у Києві (25 тис. крб.), в Одеському, Мінському, Орловському комерційних банках (більш як 100 тис. руб.)⁵.

Той факт, що частина позик використовувалась для капіталістичної перебудови маєтків, підтверджується й тим, що більшість виданих на початку ХХ ст. позик припадала на перезастави маєтків у зв'язку з ростом їхньої вартості. Поряд з ростом цін на землю мала місце й та обставина, що збільшення їхньої прибутковості зумовлювалося капіталістичною перебудовою.

Заборгованість поміщиків - дворян виросла настільки, що правління Дворянського банку змушене було розпочати публікацію оголошень про продаж маєтків злісних боржників. Наприклад, у 1898р. було опубліковано оголошення ради Дворянського банку про публічний продаж за борги маєтків Київського повіту: м. Бишів В.О. Лопухіна (1153 дес. землі), с. Петрушки М.О. Хитрової (108 дес.), с. Гале (Гальс) Т.І. Карпенка та І.І.

¹ *Статистика Київської губернії за 1913 рік*, 178-182.

² Рихтер, Д.И. (1897). *Задолженность частного землевладения. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства*. Санкт-Петербург, 382.

³ Чупрова, А.И., Постникова, А.С. (1897). Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: сб. ст., в 2-х т. Санкт-Петербург, Т. 1, 404-405.

⁴ Темірова, Н.Р. (2003). *Поміщики України в 1861 - 1917 рр.: соціально-економічна еволюція*. Донецьк: ДонНУ, 107.

⁵ Державний архів Київської області, ф. 202, оп. 1, спр. 52, арк. 3.

Омельчука (393 дес.), с. Шибенне Д.М. Стронецького та М.І. Давиденкова (350 дес.), с. Гореничі П.Д. Замицького (408 дес.)¹.

Наприклад, поміщик Київського повіту О.М. Чеховський заборгував Полтавському земельному банку на 19 лютого 1897р. кредит 100 тис. крб., який забезпечувався маєтком Козаровичі і Глібовка з усіма будівлями, двома водяними млинами і двома винокурними заводами загальною площею 3280 дес. 2298 саж. землі. По закінченню терміну - 8 років, виявилася його неспроможність повернути борг по кредиту. Маєток був проданий з торгів дворянці В.П. Гошальї за 230 тис. крб.²

У 1899р. був виставлений на продаж за борги Бердичівський маєток, загальною площею 1200 дес., який належав графині М.М. Тишкевич з боргом 395000 крб. Одеському комерційному банку³.

За урядовим законом 1903р. на кошти дворянських товариств було створено ряд дворянських кас взаємодопомоги, мета яких полягала у сприянні боржникам Дворянського банку сплатити борги шляхом надання нових позик.

Дворянський банк також допомагав маєткам-боржникам. Так, у 1892 р. особливим відділом банку розглядалися 43 клопотання відносно розстрочки термінових платежів у зв'язку з надзвичайно низьким урожаєм 1891 р., а також стихійними лихами. Залежно від масштабів збитків ці маєтки були розподілені на три групи, для кожної з яких встановлювався свій термін сплати заборгованих платежів - від двох до шести півріч⁴.

Таким чином, всі зусилля влади зберегти винятково становий принцип у землеволодінні та у кредитній справі були марними. В умовах розвитку капіталістичних відносин банк не міг стати повністю добродійною установою, будучи змушений скорочувати кредити злісним боржникам і навіть публікувати оголошення про продаж їхніх маєтків з торгів. Значна частина заставлених у ньому маєтків перейшла до Селянського банку і відповідно до закону від 26 квітня 1906р. звільнялася від початкової застави. В умовах зростаючого капіталізму кредит неминуче втрачав становий характер, відбиваючи загальний процес витіснення феодальних пережитків. Іпотека прискорювала процес капіталістичної перебудови сільського господарства, сприяючи мобілізації продажу земель, концентрації їх в руках найміцніших в економічному відношенні поміщиків.

Великі кошти, одержані від застави земель, використовувались поміщиками у сфері торгівельно - промислового підприємництва. Якщо в 1860-1870-ті рр. найбільш характерною була участь землевласників у будівництві залізниць, будівельних концесіях, то з кінця XIX ст. все більше коштів вкладалося ними в реконструкцію старих і будівництво нових підприємств, придбання цінних паперів тощо. Для багатьох землевласників вигідною була застава своїх маєтків заради отримання вищого прибутку через розміщення капіталу отриманої позики у різні підприємства.

На прикладі Київської губернії досить добре ілюструються нові тенденції в сільському господарстві, пов'язані з продажем землі. Угодам по продажу передували заставні операції. Іпотека значно полегшувала для покупця придбання землі, оскільки з укладанням угоди на нього переходив борг продавця кредитором, але безпосередні грошові затрати спочатку зводилися до сплати різниці між заборгованістю, що залишалася на землі, і її продажною ціною. Таким чином, у нового власника залишалися вільні кошти, які він міг використовувати для організації виробництва.

При вивченні поміщицького землеволодіння Київщини важливим є питання щодо вартості земель у різних повітах губернії. За умови здачі землі в оренду чи застави у банк

¹ Державний архів Київської області, ф. 1238, оп. 1, спр. 1582, арк. 8.

² Державний архів Київської області, ф. 1238, оп. 1, спр. 1582, арк. 38-42.

³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 628, спр. 359, арк. 14-22.

⁴ Темірова, Н.Р. (2003). *Поміщики України в 1861 - 1917 рр.: соціально-економічна еволюція*. Донецьк: ДонНУ, 104.

поміщик залишався юридичним власником землі, брав участь в організації виробничого процесу. З продажем землі він позбавлявся права власності на неї, хоча і отримував прибуток. Таким чином, землеволодіння набувало безстанового характеру. Особливість Київської губернії в тому, що серед інших регіонів дворянське землеволодіння тут виявилось найстійкішим. За період з 1877 по 1905рр. приватна власність дворян зменшилася лише на 16,1%¹. Це пояснювалося наявністю великих поміщицьких латифундій, власники яких зосереджуючи у своїх руках значні капітали, мали можливість без особливих втрат перейти до підприємницького землеробства. Цьому сприяв і розвиток цукрової промисловості та втручання в процес розподілу земельної власності царського уряду, зацікавленого у зміцненні на Київщині питомої ваги землеволодіння російського дворянства.

Важливими чинниками продажу земельної власності були значна заборгованість маєтків, галузева перебудова господарств, зростання цін на землю, наявність дешевого кредиту, коливання цін на землю².

Серед причин продажу поміщицької землі варто назвати економічні проблеми, зміна характеру занять, сімейні розділи і продаж землі за борги. Так, у 1872р. поміщик К.Б. Підгорський продав свій Лісовий маєток в с. Кривець і Богатирка Таращанського повіту (1600 дес. землі) графу О.М. Браницькому по 100 крб. за десятину. У 1895р. графиня Тишкевич продала свій Бердичівський маєток за 400 тис. крб. князям Радзивілам³.

У 1911р. поміщиця К.М. Запольська (маєток Андріївка Київського повіту) продала 6 селянам по 15 дес. землі кожному за ціною 292 крб. за кожен десятину⁴.

Аналіз показників, які характеризують стан поміщицького господарства на початку ХХ ст. і заставу приватновласницьких земель в іпотечних кредитних установах, показав, що до застави маєтків більше зверталися ті з поміщиків, хто сам вів господарство на основі найму. Яскраво виражений підприємницький характер поміщицьких господарств, більше за інших втягнутих в іпотеку (чим вищим був рівень розвитку капіталістичних відносин - чим більше робітників припадало на маєток - тим більше була поширена застава), високий рівень позик, зумовлений наявністю виробничо-технічної бази у приватновласницьких маєтках, є доказом виробничого використання іпотечних позик у значній частині заставлених маєтків.

Іпотечний кредит сприяв концентрації сільськогосподарського виробництва в руках економічно найсильніших господарів. Це призводило до певних змін у соціальній структурі землеволодіння і перш за все до підриву в ньому станового начала. Цей процес проходив надзвичайно суперечливо, оскільки в Росії іпотека мала викривлені форми, бо її намагалися використати як засіб підтримки дворянського стану. Завдяки відповідній урядовій політиці переважна частина іпотечних кредитних установ аж до 1917р. зберігали становий характер. До кінця ХІХ ст. понад половину усіх позик і близько 2/3 усієї суми кредитів були видані дворянам⁵.

Отже, поземельний кредит, особливо на початковій стадії функціонування іпотечних кредитних установ, з активного сприяння самодержавства певною мірою гальмував процес капіталістичної мобілізації земельної власності, дозволяючи дворянам притримувати землю позаекономічними засобами.

¹ *О частном землевладении в Киевской губернии* (1910). Киев. Вып. VIII, 5-6.

² Присяжнюк, Ю.П., Горенко, Л.М. (2000). Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ ст. – 1905 р.) *Український історичний журнал*, вип. 5, 88-90.

³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 626, спр. 37, арк. 1-2.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 846, оп. 1, спр. 6, арк. 12.

⁵ Корелин, А.П. (1988). *Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX-начале XX в.* Москва: Наука, 25.

References:

1. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti, *f. 1238, op. 1, spr. 1582*.
2. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti, *f. 202, op. 1, spr. 52, ark. 3*.
3. Yepifanov, A.O. (2007). *Metodolohichni skladovi efektyvnoho rozvytku bankivskoho sektoru ekonomiky Ukrainy: monohrafiia*. Sumy: VTD «Universytetska knyha».
4. *Imenija, prinjatyje v zalog Gosudarstvennym Dvorjanskim bankom v 1899 godu* (1904). Vyp. 9. Sankt-Peterburg.
5. Kaufman, A.A. (1908). *Agrarnyj vopros v Rossii. Zemel'nye otnoshenija i zemel'naja politika*. Moskva: Tipografija T-va I.D. Sytina, 38, 139.
6. Korelin, A.P. (1988). *Sel'skohozjajstvennyj kredit v Rossii v konce XIX-nachale XX v.* Moskva: Nauka.
7. *O chastnom zemlevladenii v Kievskoj gubernii* (1910). Kiev. Vyp. VIII, 5-6.
8. *Pamjatnaja knizhka Kievskoj gubernii na 1915 god s pril. adres-kalendarja gubernii* (1915). Kiev: Tip. Gubern. pravlenija, 65-66.
9. Prysiazhniuk, Iu.P., Horenko, L.M. (2000). Rynkova evoliutsiia ahrarnykh vidnosyn v Ukraini (druga polovyna XIX st. – 1905 r.) *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, vyp. 5, 88-90.
10. Rihter, D.I. (1897). *Zadolzhennost' chastnogo zemlevladenija. Vlijanie urozhaev i hlebnyh cen na nekotorye storony russkogo narodnogo hozjajstva*. Sankt-Peterburg, 382.
11. *Statisticheskij Spravochnik po Jugu Rossii* (1910). Poltava, 17.
12. Temirova, N.R. (2003). *Pomishchyky Ukrainy v 1861 – 1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia*. Donetsk: DonNu.
13. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi, *f. 442, op. 706, spr. 254*, ark. 21-23.
14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi, *f. 442, op. 628, spr. 359*.
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi, *f. 846, op. 1, spr. 6*, ark. 12.
16. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi, *f. 848, op. 1, spr. 54*, ark. 1 zv.
17. Chuprova, A.I., Postnikova, A.S. (1897). *Vlijanie urozhaev i hlebnyh cen na nekotorye storony russkogo narodnogo hozjajstva: sb. st., v 2-h t.* Sankt-Peterburg, *T. 1*, 404-405.
18. Janson, Ju.Je. (1878 – 1880). *Sravnitel'naja statistika Rossii i zapadno-evropejskih gosudarstv. T. 2, Otd. 1*. Sankt-Peterburg.

Олександр Понипаляк

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Україна*

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОФЦЕРСЬКОЇ ЛАНКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОВСТАНСЬКІЙ АРМІЇ

Oleksandr Ponypaliak

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

SPECIFICITY OF FORMATION AND FUNCTIONING OF THE OFFICER SYSTEM IN THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY

The author investigates history of formation and functioning of the officer system within the general structure of the Ukrainian Insurgent Army (UPA/UIA). The article deals with specificity of both external and internal factors and circumstances of formation of officer system in the UPA, as a historical phenomenon. The author researched creation and activities of the commander schools of UPA. This article describes and analyzes the structure of education system and life of cadets, teachers, instructors and commanders of the officer schools of UPA. The author has given biographical information of organizers and leaders of the officer school of UPA. The article includes a historical comparison of the system of military ranks in the Ukrainian Insurgent Army and modern Armed Forces of Ukraine and the Army of Czech Republic. This article will be interesting for all those who explores the history of Ukraine (period mid. XX century), including the history of the Ukrainian national liberation movement and its separate aspects.

Key words: the Ukrainian Insurgent Army (UPA/UIA), the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), military ranks, training, officers schools of the UPA.

Тривалий час для більшості українських інтелектуальних кіл початку ХХ ст. ідея існування власного українського війська була радше примарою минулих, далеких століть, а не перспективним проектом майбутнього. Трагічна поразка перших визвольних змагань лише підтвердила цю тенденцію. Українська молодь, яка болісно пережила піднесення і падіння української державності, а водночас переможну боротьбу за незалежність інших народів Європи, утвердилася в переконанні про те, що лише наявність власних збройних сил може гарантувати українцям успішність у боротьбі за власну державу. Відтак, питання військового будівництва були одними з основних у діяльності таких структур як УВО, ОУН та УПА.

В українській історіографії останніх десятиліть інтерес до вивчення найрізноманітніших аспектів діяльності організацій самостійницького напрямку була і залишається доволі значною. Проте, з моменту військової агресії Росії в 2014 р. і втягненні України в сучасну війну на Донбасі, питання військової історії, досвіду будівництва армії, особливостей ведення бойових дій «гібридними методами» набули для української історичної науки не лише винятково теоретичне, але й практичне значення. Саме тому дослідження військових аспектів історії українського визвольного руху є настільки нагальним й актуальним науковим напрямком з історії України, адже діяльність ОУН і УПА, з хронологічної точки зору, є останнім яскравим, відносно недавнім, історичним

розділом збройної боротьби українців за свою незалежність. А дослідження військових аспектів діяльності Української повстанської армії без вивчення специфіки формування й функціонування офіцерської ланки та структури старшинської чинів було би не повним, й не надало б нам комплексного бачення цього історичного феномену.

Метою статті є загальне розкриття теми специфіки формування й функціонування офіцерської ланки в Українській повстанській армії.

Джерела з історії формування та функціонування офіцерської ланки в структурі УПА за способом кодування та відтворення інформації належать, в основному, до письмового типу історичного джерела; який ділиться на два основні види за походженням: архівні документи й матеріали українського підпілля (ОУН(б), ГК УПА, УГВР і їхніх інституційних ієрархічних структурних підрозділів), та архівні матеріали і документи радянських органів влади всесоюзного (ЦК ВКП(б)/КПСС), республіканського (ЦК КП(б)У КПУ) й регіональних рівнів (обласні, районні комітети та райвиконкоми); до цієї групи також належать архівні джерела НКГБ (НКДБ) та НКВД (НКВС) й їхніх представництв на рівні СРСР, республік, областей й районів. Загалом, за функціональним поділом архівні документи українського руху опору та радянських органів влади, безпеки й правопорядку діляться на засадничі (що визначали долю всього подальшого історичного процесу, формували і спрямовували діяльність протиборчих сторін) і вузько-тематичні (що стосувались лише окремих аспектів на певному організаційному й географічному рівні в системі ОУН і УПА, СРСР та сусідніх з УРСР держав на заході). Функціонально дані документи також групуються в ідеологічні, директивні, організаційно-розпорядчі, планові, звітно-аналітичні, інформаційні, агентурні, обліково-контрольні, слідчі (насамперед протоколи допитів) та судові документи. Окремо слід виділити нарративні матеріали мемуарного характеру (спогади учасників й очевидців).

Таким чином, тема особливості формування, діяльності офіцерської ланки в Українській повстанській армії має більш-менш достатнє архівно-матеріальне наповнення, як з боку документів й матеріалів українського руху опору, так і в документах радянських органів влади і спецслужб.

В історіографічному аспекті дана тематика ще остаточно не викристалізувалась в окрему, синтетичну працю, яка б повною мірою розкривала всі аспекти діяльності та функціонування офіцерської системи в УПА й яка б окремішньо виділяла дану проблему в певний науковий напрямок досліджень. Проте проблематика повстанських офіцерів є темою в загальних великих наукових працях, присвячених історії діяльності УПА. Це роботи одних з перших дослідників ОУН і УПА, зокрема Лева Шанковського¹, Петра Мірчука², Юрія Киричука³ та ін. Також тематикою офіцерів в УПА займався дослідник Петро Содоль, який систематизував інформацію з даної проблеми й збирав відомості про старшин та підстаршин Української повстанської армії⁴. В нульові та десяти роки нового тисячоліття у світ вийшла низка фахових праць, присвячених УПА, і тема старшинських кадрів залишається й надалі невід'ємною частиною цих наукових робіт. Мова йде про праці

¹ Шанковський, Л. (1975). Тринадцять літ . (Дії УПА й збройного підпілля ОУН на території Військової округи ч.4 «Говерля» в 1943 – 1953 рр.). Т. 28., *Альманах Станіславівської землі. НТШ, український архів*. Нью-Йорк, Торонто – Мюнхен, 163-193.

² Мірчук, П. (1991). *Українська Повстанська Армія 1942 – 1952. Документи і матеріали*. Львів: Вид-во «Основа».

³ Киричук, Ю. (2003). *Український національний рух 1940-1950-х рр. ХХ століття: ідеологія і практика*. Львів: Вид-во національний ун-т ім. І. Франка.

⁴ Содоль, П. (2004). Старшинські кадри УПА. *Науковий збірник Український визвольний рух, 3*. Львів: Вид-во Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр дослідження визвольного руху, 235 – 245.

українських науковців: Івана Патриляка¹, Руслана Забілого², Володимира В'ятровича³, Івана Дерев'яного⁴, Олександра Іщука⁵ та іноземних дослідників: Олександра Гогун⁶, Сергія Ткаченка⁷ й інших не менш знаних постатей.

З початком розгортання збройних сил українського національного руху опору, закономірно, постала потреба у добре вишколених кадрах, які могли б організовувати й командувати військовими підрозділами. Першопочатково, коли ще тільки зав'язувалась Українська повстанська армія, під політичним керівництвом революційного крила ОУН, підпільний актив українських націоналістів зміг частково забезпечити кадрове наповнення новоствореної УПА. Це, за звичай, були самі активісти ОУН, що мали військовий вишкіл і певний бойовий досвід. Одним з таких активістів і членів ОУН був Левко Крисько на псевдо «Кріс», «Горинь»⁸. Почав свою кар'єру підпільника ОУН ще в першій половині 1930-х років, був арештований польською поліцією за підозрою в здійсненні атентату і відпущений через п'ять місяців перебування в слідчому ізоляторі. У 1938 р. Левко Крисько стає членом штабу збройних сил Карпатської України. В 1941 – входить, як старшина, в курінь (батальйон) «Роланд» Дружин українських націоналістів. З 1943 «Кріс» вже очолює перші вишкільні структури УПА на Волині⁹. Другий яскравий приклад – поручник УПА Федір Польовий («Поль»), що пройшов службу в польській армії й з розгортанням нової війни на сході Європи був задіяний в члени похідних груп ОУН, а потім направлений на військову службу до новоствореної УПА як командир.¹⁰ Його військовий вишкіл в регулярній армії став в нагоді під час організації вишкільних інституцій в УПА.

Вже з весни – літа 1943 р. УПА на Волині розгортається з низки невеликих військових формувань бандерівської ОУН у розгалужену і доволі потужну військову потугу з обрисами і структурою армії регулярного типу. В такій ситуації, практика переведення підпільників ОУН на воєнну службу до повстанської воєнної служби була вже недостатньою для більш-менш повної штатної комплектації досвідченими старшинськими й підстаршинськими кадрами.

Властиво, що в порівнянні з противниками із підпільної боротьби – польською Армією Крайовою (АК), яка перебувала в тісному зв'язку з польським урядом в екзилі у Лондоні, чи радянськими партизанами, які мали системний контакт з «великою землею» на не окупованих німцями територіях СРСР, українські повстанці не мали свого потужного запілля і єдиного подібного сильного державницького центру поза територією бойових дій і окупації. Проте найвідчутнішим недоліком була та обставина, що на відміну від польського руху опору, радянських партизанів, литовського, латиського й естонського національних

¹ Патриляк, І. (2012). *«Встань і борись! Слухай і вір...» Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939-1960 рр.* Львів: Вид-во «Часопис».

² Забілий, Р. (2005). Полковник УПА Степан Фрасуляк - «Хмель». *Науковий збірник Український визвольний рух*, 5. Львів: Вид-во Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ЦДВР, 192-202.

³ В'ятрович, В. (2011). *Друга польсько-українська війна. 1942-1947.* Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

⁴ В'ятрович, В. (від. ред.) (2008). *Українська Повстанська Армія. Історія нескорених.* Львів: Центр досліджень визвольного руху.

⁵ Іщук, О. (2010). Життя та доля Михайла Дяченка – «Марка Боєслава». Торонто-Львів: Літопис УПА. Серія «Події і люди», Т. 9.

⁶ Гогун, О. (2004). *Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы.* Санкт-Петербург: Вид. «Нева».

⁷ Ткаченко, С. (2000). *Повстанческая армия: тактика борьбы.* Минск-Москва: Вид. «Харвест».

⁸ Содоль, П. (1995). Українська Повстанча Армія, 1943-49. *Довідник 2.* Нью-Йорк, 49.

⁹ Содоль, П. (1995). Українська Повстанча Армія, 1943-49. *Довідник 2.* Нью-Йорк, 49.

¹⁰ В'ятрович, В. (від. ред.) (2008). *Українська Повстанська Армія. Історія нескорених.* Львів: Центр досліджень визвольного руху, 114.

визвольних рухів, український визвольний рух не володів достатнім кадровим потенціалом для формування повноцінної, наповненої офіцерськими кадрами, армії, адже українці втратили свою державу після національно-визвольної катастрофи початку 1920-х рр. і не володіли власним повноцінним військовим соціальним станом з безперервним вишколом та воєнною системною традицією армії нового типу, яка була фундаментом визвольної боротьби в інших сусідніх народів.¹ Колишні офіцери і командири армії УНР також не могли через літній вік й брак досвіду у веденні «війни моторів» суттєво допомогти в організації і діяльності армії. Олександр Луцький, командир УПА Захід-Карпати, на допиті в НКДБ свідчить: «Для кращого керівництва УПА я створив невеликий штаб, до складу якого були включені наступні особи: 1. Полковник - Шпак – років 60... Про нього я дізнався випадково. Мені сказали, що на території знаходиться колишній полковник УНР, який разом з німцями евакуювався з Києва. За моїм проханням привели цього полковника, який назвався Шпаком. Шпак дійсно в минулому був полковником артилерії царської армії. В громадянську війну служив в армії УНР і після розгрому останньої емігрував до колишньої Польщі, де проживав до окупації України німцями... Після окупації німцями Києва, Шпак приїхав туди, придбав власний дім із садибою... Через наступ Червоної Армії Шпак евакуювався з Києва... і пробивався за кордон. Я запропонував Шпаку залишитись працювати в мене в штабі. Він погодився, заявивши, що йому байдуже де помирати. Від Шпака не було жодної користі. Він давно забув все, що знав з військової справи... Але оскільки це був «справжній» полковник, то я його тримав при штабі й возив його із собою по сотням УПА спеціально на показ для солідності...»²

Але було б справедливо зазначити, що колишні офіцери армії УНР не були абсолютно безнадійними ветеранами минулих воєн. Постать Леоніда Ступницького (псевдо «Гончаренко») – начальника штабу Воєнної округи «Заграва», а згодом і оперативного командування УПА-Північ, колишнього штаб-ротмістра кавалерії царської армії, підполковника Армії УНР, від 1920 р. – командира полку Волинської дивізії, учасника Другого зимового походу Армії УНР, доводить, що колишні офіцери перших визвольних змагань також змогли внести свою вагому лепту в боротьбі за незалежну Україну у визвольних змаганнях 1940-х рр. Але, на жаль, саме таких кадрів катастрофічно не вистачало УПА³.

За таких обставин офіцерського кадрового голоду, українцям в складних умовах війни й національних протиборств з етнічними сусідами довелось самотужки налагоджувати складну систему підготовки старшин та підстаршин.

Оскільки своїх навчених офіцерів в УПА бракувало, то командування повстанською армією вирішило їх вишколити самотужки. Вже навесні 1943 року в УПА засновуються перші підстаршинські школи, а в серпні цього ж року і перша старшинська школа – «Дружинники» (керівник, – вище зазначений Лев Крисько – «Горинь»)⁴. Згодом було засновано ще низка старшинських шкіл. Дослідник П.Содоль називає ці вишкільні структури УПА «юнацькими школами»: «... було організовано чотири старшинські курси – юнацькі курси, навчання в яких тривало чотири місяці. Перші дві (сотні «Дружинники» та «Лісові чорти») пройшли вишкіл 1943 р. на Поліссі, а третя й четверта (два курені «Оленів») – 1944. Ці чотири курси дали армії приблизно сімсот старшин та кандидатів на

¹ Русначенко, А. (2002). *Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії*. Київ: Вид. Університетське видавництво "Пульсари", 422-424.

² Кокін, С. Ішук, О. (відп. ред.) (2007). *Літопис УПА. Нова серія. Т.9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки ОУН і УПА 1944-1945 рр.* Київ, Торонто: Літопис УПА, 283 – 284.

³ Ступницький, Ю. (2004). *Спогади про пережите*. Львів, Торонто: Вид-во Літопис УПА.

⁴ Патриляк, І. (2012). «*Встань і борись! Слухай і вір...*» *Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939-1960 рр.* Львів: Вид-во «Часопис», 237.

старшини»¹.

Варто також уточнити основну відмінність між термінами «старшини», «підстаршини». «Підстаршини» – це загальне означення військових звань в УПА вище рядового складу (сержантський склад та підхорунжі/прапорщики). Натомість «старшинами» у військовій системі УПА були офіцери молодшого, старшого та вищого офіцерського складу (див. табл. зн.). Властиво, що гостра потреба в Українській повстанській армії не обмежувалась лише офіцерами, адже дуже бракувало також й сержантів (підстаршин), саме тієї ланки яка стоїть між солдатом та офіцером й багато в чому є однією з основ управління в армії. Тому, закономірно, що поряд з старшинськими вишкільними інституціями існували й підстаршинські, проте вони мали різну ступінь організації й природу утворення. Якщо старшинські школи були повноцінними, окремими організаційними одиницями у вишкільній системі УПА, то підстаршинські школи могли виокремлюватися як в окремі інституції так і, в більшості, в певні навчально-вишкільні підрозділи, що були прикріплені до діючих загонів УПА (сотень, куренів тощо). Часто в одній старшинській школі були курсанти, що вчилися фаху на офіцерське звання і на підстаршинське (сержантське), подібно до старшинської школи УПА під криптонімом «Олені», де окрім старшин проходили вишкіл ще й підстаршини.

Внаслідок того, що дана тематика недостатньо досліджена, відбувається певна плутанина в назвах і визначені кількості старшинських (офіцерських) шкіл УПА. Інколи старшинські школи УПА плутаються з підстаршинськими (сержантськими) і навпаки, оскільки питанням військового вишколу впродовж тривалого часу опікувались цілі структурні підрозділи як ОУН, так і УПА. Зокрема, створювались вишкільні референтури, які займались суто напрямком з підготовки бійців воєнної справи на різних рівнях, що й сприяло термінологічній плутанині, яка перекочувала і в історіографію. Зі слів науковця П. Содоля, в одній з його останніх публікацій, що достовірно відомо про існування трьох старшинських (юнацьких) шкіл УПА: 1) «Дружинники»; 2) «Лісові чорти», що входили в структури оперативного командування УПА-Північ на Волині, 3) «Олені I» та «Олені II» (два випуски однієї старшинської школи, що часто описуються як дві окремі старшинські школи, хоча керівний і викладацький стан майже не змінювався, як і місце дислокації) в складі оперативного командування УПА-Захід у Карпатах². Окремо виділяється старшинська школа УПА «Грегіт», що була організована на Гуцульщині (Станіславська обл.) з метою вишколу офіцерських кадрів для місцевих відділів³.

Якими ж були старшинські школи УПА? Зі спогадів курсантів старшинської школи УПА «ім. Григорія Пипського «Олені», вона візуально нагадувала військово-польовий табір в достатньо неприступному лісовому, гірському масиві. В таборі діяв особливий воєнний режим. Оскільки була постійна небезпека нападу з боку противників, то по периметру розташування табору школи перебували на постойі або в рейді окремі підрозділи охорони (сотні, чоти). Організаційно старшинська школа входила до складу відповідної воєнної округи УПА, на території котрої вона дислокувалась⁴.

Побут курсантів, командирів, службовців та викладачів був досить скромний. Наприклад, курсанти та викладачі старшинської школи «Олені» мешкали в бараках та

¹ Содоль, П. (2004). Старшинські кадри УПА. *Науковий збірник Український визвольний рух*, 3. Львів: Вид-во Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр дослідження визвольного руху, 242.

² В'ятрович, В. (від. ред.) (2008). *Українська Повстанська Армія. Історія нескорених*. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 115.

³ В'ятрович, В. (від. ред.) (2008). *Українська Повстанська Армія. Історія нескорених*. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 119.

⁴ Штендера, Є. (відп. ред.) (1990). *Літопис УПА. Група УПА «Говерля»*. Книга перша: Звіти та офіційні публікації. *Т.18*. Торонто: Вид-во Літопис УПА, 32-33.

землянках, де спали на дерев'яних ліжках, забезпечувались, за необхідності, формою (адже часто абітурієнти прибували у власній формі), харчувались централізовано, відповідно до розпорядку, три рази на день, були, в невеликих масштабах, забезпечені зошитами, приборами для письма, чорнилом і навчальною літературою¹. Навчання проходило на галявинах, як і шиккування. Окрім цього, в школі діяла окрема санітарна служба, служба забезпечення, статистично-обліковий відділ, служба зв'язку та ін.²

Основний час роботи в школі присвячувався вишколу кандидатів на офіцерське звання, який ділився на теоретичну (лекції, заняття) і практичну частини. Чільними дисциплінами були: зброезнавство, військова топографія, вивчення тактики бою та командування підрозділами в партизанських умовах, вивчення військових статутів (внутрішньої служби, дисциплінарний, гарнізонної та вартової служби, стройовий статут), газознавство (знання у сфері хімічної зброї), тощо³. Особливу увагу приділялось гуманітарному вишколу. Зокрема, левова частка часу вишколу спрямовувалась на ідейно-політичне виховання, вивчення української історії, літератури та ідеології українського націоналізму. Загалом, програма навчання курсантів була багато в чому подібною до програм звичайних військових інститутів підготовки молодших та старших офіцерів регулярних армій незалежних держав, з тою суттєвою відмінністю, що в старшинських школах УПА особливе місце посідало вивчення тактики ведення війни партизанськими методами, попри те, що з ідеологічної та військово-методологічної точки зору, ОУН відкидало партизанську модель діяльності УПА, наголошуючи, що УПА має стати великою регулярною армією, здатною вести війну фронтами із застосуванням механізованих частин та авіації, а партизанський метод діяльності, на думку ідеологів ОУН і командирів УПА, був, радше, тимчасовою тактичною необхідністю, а не основним стратегічним спрямуванням.

Підбір кандидатів для навчання в старшинських школах проходив в усій мережі ОУН і структурі УПА. Як правило особу на навчання командували за вказівкою територіальних провідів українського національного підпілля з належними документами, що були відповідно оформлені для проходження вишколу⁴. Критерії для кандидатів були досить високими. Абітурієнти старшинських шкіл УПА мусили мати вищу (гімназія, університет), або, щонайменше, середню шкільну освіту, підходити за віковим цензом (молодий вік в середньому 20-25 років), мати відмінне здоров'я та добру репутацію в середовищі руху опору⁵.

Старшинська школа мала власне керівництво, яке об'єднувалось в штаб. До штабу входив керівник школи (як правило досвідчений офіцер), його заступники, начальники певних організаційних підрозділів та служб. В різних школах і в різний час керівниками старшинських шкіл були командири, що пройшли вишкіл в куренях Дружин українських націоналістів (ДУН) й мали старшинські звання і посади в батальйонах «Нахтігаль» і «Роланд», або були старшинами польської армії: Левко Крисько (пс. «Кріс», «Горинь» - керівник старшин. школи УПА під криптонімом «Дружинники»), Василь Брилевський (пс. «Босий», «Боровий» - керівник другої старшинської школи під криптонім – «Лісові Чорти»), Степан Фрасуляк (пс. «Хмель» - керівник школи «Олені» I-го випуску), Федір

¹ Загоруйко, Р. (2004). "Лапайдух". *Повернення зі справжнього пекла*.

<<http://www.ukrcenter.com/Література/19014/Роман-Загоруйко>> (2016, листопад, 20).

² Загоруйко, Р. (2004). "Лапайдух". *Повернення зі справжнього пекла*.

<<http://www.ukrcenter.com/Література/19014/Роман-Загоруйко>> (2016, листопад, 20).

³ Содоль, П. Реєстр старшин УПА, провідників ОУН та членів УГВР. <http://forum.ottawalitopys.org/documents/dos0203_u.htm> (2016, листопад, 20).

⁴ Загоруйко, Р. (2004). "Лапайдух". *Повернення зі справжнього пекла*.

<<http://www.ukrcenter.com/Література/19014/Роман-Загоруйко>> (2016, листопад, 20).

⁵ Патриляк, І. (2012). *Кадри вирішують все: підготовка старшин і підстаршин в УПА*.

<<http://tyzhden.ua/History/62780>> (2016, листопад, 20).

Польовий («Поль», школа «Олені» II-го випуску)¹.

Викладацький та інструкторський склад старшинських шкіл був достатньо неоднорідним. Викладачами й інструкторам в старшинських школах були колишні командири РСЧА (майор «Степовий», майор «Кацо» (осетин Караєв), майор «Гамалія», сотник «Береза» - Микола Симоненко (колишній офіцер РСЧА), інженер «Крутий»). Значну частку вчителів становили учасники ДУН, подібно, як сотенний «Ярема» (Остап Линда) та вище зазначені Василь Брилевський та Левко Крисько.

Важливо зазначити, що потреба у фахових і професійних викладачах старшинських шкіл стояла в УПА надзвичайно гостро. Тому сформований ще у 1943 р. командно-викладацький «скелет» перших старшинських шкіл на Волині був майже незмінним й після випуску курсантів, за необхідності, просто змінював дислокацію й на новому місці зав'язував нову старшинську школу.

Загалом, підпілля ОУН і збройним силам УПА вдалося налагодити, за наявного ресурсу й обставин, ефективну систему вишколу свого офіцерського корпусу. За час існування чотирьох великих старшинських шкіл УПА з серпня 1943 по кінець 1944 р. було вишколено щонайменше 600 – 700 майбутніх офіцерів УПА.

Важливим елементом організації армії і старшинського вишколу є військові звання, ранги, ступені, що надаються військовослужбовцям, відповідно до їхньої посади, кваліфікації, фахової підготовки та часу служби. Двадцять сьомого серпня 1943 року був виданий наказ "Військам УПА" про встановлення ступенів і рангів у збройних силах УПА, згідно з історичними традиціями. Затверджувались три основні ступеневі категорії вояків УПА – козаки/стрільці, підстаршини, старшини. Ступені та ранги для сухопутних та морських військ. Наказ виданий командиром УПА за підписом командувача «Клима Савура» (Дмитро Клячківський) та шефа військового штабу «Гончаренка» (Леонід Ступницький)².

Для кращого розуміння системи звань й загальної структури Української повстанської армії ми проведемо історичне порівняння з порядком сьогоденних чинних звань в структурах збройних сил сучасних держав Україна та сусідньої Чеської Республіки. Оскільки в останні роки в українській армії, яка вийшла з ЗС СРСР і була носієм радянських воєнних традицій, йде частковий процес введення української національної військово-історичної термінології, паралельно з процесом реформуванням ЗСУ під стандарти НАТО. Натомість чеська армія, яка вже провела реформи до стандартів Альянсу, зберегла багато військових національних атрибутів, зокрема в назвах військових звань, які є властивими в лексичному апараті споріднених українському народів Центральної Європи (чехів, словаків, поляків). До того ж, загальне число військових службовців та цивільних працівників ЗС Чехії становить близько 35 тисяч осіб, що в загальній кількості наближається до числа осіб, задіяних в УПА приблизно 70 років тому. Наводяться звання лише сухопутних військ без проектних звань перспективного морського флоту УПА:

Варто зазначити, що в УПА діяла українська національна військова лексика й термінологія для позначення не лише звань, а й тактичних підрозділів: рій – відділення; чота – взвод; сотня – рота, батальйон – курінь, група – бригада.

Важливо розуміти, що УПА, наприкінці Другої світової війни, оперувало силами в сотню-курінь, лише інколи об'єднуючись у більші з'єднання³. Саме тому особливий акцент

¹ Патриляк, І. (2004). *Військова діяльність ОУН (Б) 1940-1942 роках*. Київ: Вид-во Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 106.

² Архів центру дослідження визвольного руху. Наказ "Військам УПА" про встановлення ступенів і рангів у військах УПА виданий командиром УПА Климом Савуром та шефом військового штабу полк. Гончаренком (1943), *ф. 9. т. 15*. <<http://avr.org.ua>>.

³ Галузевий державний архів Служби Безпеки України. Гурби. 22-25 квітня 1944 р., *Ф. 13., Спр. 376., Т. 66. Арк. 44-50*.

робився на підготовці кадрів для цих невеликих, але маневрених підрозділів, що були здатні проводити швидкі тактичні операції партизанськими методами й забезпечення котрих не вимагало постійного добре налагодженого тилу, як у випадку з підрозділами великих регулярних армій.

Порівняльний перелік чинних звань в структурах збройних сил сучасної України, Чеської Республіки та Української повстанської армії

Українська повстанська армія...Збройні Сили України..... Armáda České republiky

I. Рядовий склад:

- 1)козак/стрілець..... солдат ..... vojín;
2)вістун..... старший солдат..... svobodník.

II. Підстаршинський склад:

- 3)десятник(вістун).....молодший сержант (капрал з 2015р.)..... desátník;
4)старший десят ..... сержант ..... četař;
5) ..... старший сержант ..... rotný;
6) ..... головний сержант (з 2015 р.) ..... rotmistr;
7) ..... штаб-сержант (з 2015 р.) ..... ;
8) ..... головний штаб-сержант (з 2015 р.) ..... ;
9) ..... майстер-сержант (з 2015 р.) ..... nadrotmistr;
10) ..... головний майстер-сержант (з 2015 р.) ..... ;
11)підхорунжий ..... прапорщик (хорунжий з 2015 р.) ..... praporčík;
12)стар. булавний ..... старший прапорщик (до 2015 р.) ..... nadpraporčík;
13) ..... štábní praporčík;
14) ..... старшина (до 2015 р.) ..... .

III. Старшинські ранги

Молодший офіцерський склад:

- 15)хорунжий(офіц. зван.) ..... ;
16)поручник .....молодший лейтенант (до 2015 р.) ..... podporučík;
17)лейтенант ..... лейтенант ..... poručík;
18)старший лейтенант .....старший лейтенант..... nadporučík;
19)сотник..... капітан..... kapitán.

Булавна старшина/Старший офіцерський склад:

- 20)осавул/майор ..... майор(осавул з 2015 р.) ..... major;
21)підполковник ..... підполковник ..... podplukovník;
22)полковник ..... полковник ..... plukovník.

Генеральна старшина/Вищий офіцерський склад:

- 23) ..... бригадний генерал (з 2015 р.) ..... brigádní generál;
24)генерал-хорунжий.....генерал-майор..... generálmajor;
25)генерал-поручник.....генерал-лейтенант ..... generálporučík;
26)генерал-полковник.....генерал-полковник ..... ;
27) ..... armádní generál¹;
28) генерал за родами військ ..... ;
29) ..... Генерал армії України (з 1992 р.) ..... ².

¹ Ministerstvo obrany a Armáda České republiky. <<http://www.acr.army.cz/vystroj/default.htm>> (2016, листопад, 20).

² Закон України Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України 1999 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/551-14>> (2016, листопад, 20).

В організаційній системі українського збройного підпілля окремо виділялися боївки – зведені бойові загони з різною кількістю бійців для виконання певного завдання (охорони, розвідки, раптової атаки, диверсій). Боївки входили в мілітарну структуру як ОУН, так і УПА. Після розформування великих повстанських з'єднань на рівні сотня-курінь (в різних місцевостях цей процес проходив в різний час, але, загалом, вже з 1945 по 1947 р.), боївки стали основною бойовою одиницею українського визвольного руху.

Оскільки військова система УПА будувалась за принципом регулярної армії, то, відповідно, за задумом командування УПА, військово звання мало відповідати займаній посаді. Так, підстаршини мали командувати роями, чотами; старшини – сотнями, входити до штабу куреня; булавна старшина мала командувати куренями, групами, полками і далі за градацією. Але, як зазначає дослідник І. Патриляк, що через брак відповідних офіцерських кадрів дуже часто підстаршини або молодші офіцери виконували функції, які в регулярних арміях виконують офіцери з високими званнями. Були випадки коли сотнями командували підхорунжі й хорунжі, а куренями сотники й поручники, а Головний військовий штаб очолювали підполковники й майори/осаули¹ Тому, в реаліях війни й протистояння з супротивниками, в УПА було встановлено не т. зв. ступеневу, а систему функціональних командних звань. За таких обставин, командира рою називали ройовим (хоч він міг і не бути десятником/вістуном, чи старшим десятником), командир чоти – чотовим, сотні – сотенним, куреня – курінним.²

Так само як тактичними підрозділами УПА могли командувати командири без належного звання, так і командири територіальних оперативних і тактичних командувань УПА також могли займати посаду без присвоєних відповідних звань (Тактичних відтинків, Воєнних округ, оперативних командувань УПА-Захід, УПА-Північ, УПА-Південь та Головної команди УПА).³

Разом з тим, перелік військових звань і амбіцій на початку становлення УПА свідчать, що командування УПА і керівництво ОУН (Р) першопочатково будували регулярну, державну армію з усіма її атрибутами і напрямками, і тільки зовнішні обставини спонукали ОУН і УПА змінити напрямок розгортання боротьби і будівництва війська.

Характерно, що в історії УПА не спостерігається нівелювання військових звань, рангів, військових нагород через бажання самовозвеличення шляхом самонагородження окремих бійців й командирів, адже кожне звання присвоювалось командуванням ГВШ УПА, а згодом і за погодженням УГВР, лише на правових підставах, за наявності військової вислуги, вишколу та заслуг в роботі й війні⁴. Навіть вищі військові чини носили військові звання на рівні сотник, майор, підполковник, полковник, а найвищі військові чини були дуже великою рідкістю. Часто ієрархію військових звань використовували для увіковічнення загиблих в боях командирів визвольного руху. Так, «Клим Савур-Охрім» (Дмитро Клячківський) – один із засновників і організаторів УПА, чільна постать в ОУН і командувач УПА-Північ був удостоєний званням «полковник» лише після своєї смерті⁵. Посмертне звання полковника отримав один з кращих командирів УПА на Станіславщині,

¹ Патриляк, І. (2012). *«Встань і борись! Слухай і вір...» Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939-1960 рр.* Львів: Вид-во «Часопис», 245.

² Патриляк, І. (2012). *«Встань і борись! Слухай і вір...» Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939-1960 рр.* Львів: Вид-во «Часопис», 245.

³ Патриляк, І. (2012). *«Встань і борись! Слухай і вір...» Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939-1960 рр.* Львів: Вид-во «Часопис», 245.

⁴ Галузевий державний архів Служби Безпеки України. Наказ Ч: 3/47 – 22 Наказ щодо підвищення у званні та нагородженні бійців УПА. *Ф. 13., Спр. 376., Т. 62.,* Арк. 213 – 215.

⁵ Веденєєв, Д., Шаповал, Ю. (2006). Пастка для «Щура» 4 листопада одному з засновників УПА Дмитрові Клячківському виповнилося 95 років. *Дзеркало тижня.* <http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/pastka_dlya_schura_4_listopada_odnomu_z_zasnovnikov_upa_dmitrovi_klyachkivskomu_vipovnilosya_95_roki.html>.

осаул (майор), командувач ТВ-22 «Чорний ліс» Василь Андрусак (відомий за псевдами «Грегіт», «Різун»).¹ Подібне меморіальне увіковічення званням удостоювались й низка інших знакових командирів УПА. Так в часи боротьби УПА та збройного підпілля генералами, відповідно до рішень УГВР, були поіменовані дев'ять осіб (із них 7 — посмертно): підполковник армії УНР Леонід Ступницький «Гончаренко» – генерал-хорунжий (посмертно); підполковник армії УНР Іван Трейко — заступник Шефа Штабу ЗГ «44» УПА-«Північ» у 1944—1945 рр., генерал-хорунжий (посмертно); підполковник УПА Роман Шухевич — «Чупринка», Головний командир УПА у 1943—1950 рр., генерал-хорунжий; майор УПА Дмитро Грицай — «Перебийніс», Шеф ГВШ у 1944—1945 рр., генерал-хорунжий (посмертно); полковник УПА Олекса Гасин — «Лицар», Шеф ГВШ у 1943, 1946—1949 рр., генерал-хорунжий (посмертно); Іван Климів — «Легенда», член військової референтури ОУН у 1942 р., генерал-політвиховник (посмертно); Дмитро Маївський — «Тарас», начальник політвиховного управління ГВШ у 1943—1944 рр., генерал-політвиховник (посмертно); Микола Арсенич — «Михайло», головний керівник Служби безпеки ОУН у 1941—1947 рр., генерал контррозвідки (посмертно); полковник УПА Василь Кук — «Коваль», Головний Командир УПА в 1950—1954 рр., генерал-хорунжий.²

Таким чином, специфіка формування і функціонування офіцерської ланки в Українській повстанській армії полягала в складних об'єктивних зовнішніх і внутрішніх чинниках. Попри це, політичне керівництво ОУН зуміло в достатньо короткий час сформувати власне військове крило в потужну воєнну силу армійського зразка, яка зуміла успішно протистояти войовничим національним сусідам та довго боротися проти найпотужнішого тоталітарного політичного режиму зі сходу. Закономірно, що УПА не могла перетворитися в повноцінну армію без офіцерської і сержантської ланки, тому і політичне керівництво, і воєнне командування українського руху опору задіяло не мало зусиль для налагодження своєї вишкільної системи і загальної стратегії в наповненні УПА кадрами, які не просто мали добрий військовий, а й набули необхідного ідейно-політичного виховання. Тому рядові й особливо командири УПА були не просто солдатами на полі бою, а революціонерами, віддані своїй військовій і підпільній праці, які були здатні на дії та вчинки не властиві для звичайної польової армії (бункерна війна, боротьба в глибокому запіллі, небезпечні рейди по контрольованій противником території, здійснення атентантів, диверсій тощо).

Загалом, вдалий досвід українського національного руху опору в напрямку організації, вишколу, побудові військової машини, й в загальному формуванні своєї повстанської армії в умовах, які з історичної точки зору, здаються нам вкрай безнадійними, ще раз доводить, що навіть в найскладніших ситуаціях війни й світових катаклізмів можливо втілювати в життя найризикованіші проекти.

References:

1. Nakaz Viiskam UPA pro vstanovlennia stupeniv i ranhiv u viiskakh UPA vydanyi komandyrom UPA Klymom Savurom ta shefom viiskovoho shtabu polk. Honcharenkom. - 27 serpnia 1943r. [The decree for UPA troops on establishing of military ranks in the UPA by commander of UPA Klym Savur and chief of staff colonel Goncharenko. (27 August 1943).] *Arkhiv tsentru doslidzhennia vyzvolnoho rukhu*. [The archive of the center of research of liberation movement]. F. 9. — T. 15. <<http://avr.org.ua>> (2016, November, 20). [in Ukrainian].
2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy. [Sectoral State Archive of the Security Service

¹ Содоль, П. (2004). Старшинські кадри УПА. *Науковий збірник Український визвольний рух*, 3. Львів: Вид-во Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр дослідження визвольного руху, 242.

² В'ятрович, В. (від. ред.) (2008). *Українська Повстанська Армія. Історія нескорених*. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 117.

- of Ukraine]. Hurby. 22-25 kvitnia 1944 r. [Hurby. 22-25 April 1944]. *F. 13., Spr. 376., T. 66.* Ark. 44-50. [in Ukrainian].
3. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy. [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. Nakaz Ch: 3/47 – 22 Nakaz shchodo pidvyshchennia u zvanni ta nahorodzhenni biitsiv UPA. [The decree on increasing in the rank and rewarding soldiers of UPA]. *F. 13., Spr. 376., T. 62.,* Ark. 213 – 215. [in Ukrainian].
4. Hohun, O. (2004). *Mezhdru Hitlerom I Stalinyu. Ukraynskie povstantsy* [Between Hitler and Stalin. Ukrainian insurgents]. Saint-Petersbur: Vyd. «Neva». [in Russian].
5. Ishchuk, O. (2010). *Zhyttia ta dolia Mykhaila Diachenka – «Marka Boieslava»* [The life and fate of Mikhaïlo Dyachenko – "Marko Boieslav"]. Toronto-Lviv: Litopys UPA. Seriiia "Podii i liudy" [Series "Events and People"], T 9. [in Ukrainian].
6. Kyrychuk, Iu. (2003). *Ukrainskyi natsionalnyi rukh 1940-1950-kh rr. XX stolittia: ideolohiia i praktyka.* [Ukrainian National Movement 1940-1950-ies. XX century: the ideology and practice]. Lviv: Vyd-vo natsionalnyi un-t im. I. Franka. [in Ukrainian].
7. Litopys UPA. Hrupa UPA «Hoverlia». Knyha persha: Zvity ta ofitsiini publikatsii. [The Group UPA "Hoverlia." The book number one: The reports and official publications]. *T.18.* Shtendera, Ie. (vidp. red.) (1990). Toronto: Vyd-vo Litopys UPA. [in Ukrainian].
8. Litopys UPA. Nova seriiia. Borotba proty povstanskoho rukhu i natsionalistychnoho pidpillia: protokoly dopytiv zareshetovanykh radianskymy orhanamy derzhavnoi bezpeky OUN i UPA 1944-1945 rr. [The struggle of USSR State Security Service against the insurgent movement and nationalist underground: soviet interrogation protocols of arrested persons of the OUN and UPA 1944-1945]. *T.9.* Kokin, S. Ishchuk, O. (vidp. red.). (2007). Kyiv, Toronto: Litopys UPA. [in Ukrainian].
9. *Ministerstvo obrany a Armáda České republiky* [Ministry of Defence & Armed Forces of the Czech Republik]. <<http://www.acr.army.cz/vystroj/default.htm>> (2016, November, 20). [in Czech].
10. Mirchuk, P. (1991). *Ukrainska Povstanska Armiiia 1942—1952. Dokumenty i materialy.* [The Ukrainian Insurgent Army 1942-1952. Documents and materials]. Lviv: Vyd-vo «Osnova». [in Ukrainian].
11. Patryliak, I. (2004). *Viiskova diialnist OUN (B) 1940-1942 rokakh* [Military activity of OUN (B) 1940 – 1942]. Kyiv: Vyd-vo Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka [Publishing house of Taras Shevchenko National University of Kyiv]. [in Ukrainian].
12. Patryliak, I. (2012). Kadry vyrishuiut vse: pidhotovka starshyn i pidstarshyn v UPA. [Cadres decide everything: training of officers and sergeants in UPA]. *Tyzhden.* <<http://tyzhden.ua/History/62780>> (2016, November, 20). [in Ukrainian].
13. Patryliak, I. (2012). «*Vstan i borys! Slukhai i vir...»* *Ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh 1939-1960 rr.* ["Stand up and fight! Listen and believe ..." Ukrainian nationalist underground and insurgent movement 1939-1960]. Lviv: Vyd-vo «Chasopys». [in Ukrainian].
14. Rusnachenko, A. (2002). *Narod zburanyi. Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini i natsionalni rukhy v Biorusii, Lytvi, Latvii, Estonii* [People are an angry. The national liberation movement in Ukraine and the national movements in Belarus, Lithuania, Latvia, Estonia]. Kyiv: Vyd. Universytetske vydavnytstvo "Pulsary". [in Ukrainian].
15. Shankovskiy, L. (1975). Trynadtsiat lit (Dii UPA i zbroinoho pidpillia OUN na terytorii Viiskovoi okruhy ch.4 Hoverlia v 1943—1953 pp.). [Thirteen years. (Acts of UPA and the armed underground of OUN in the territory of the military district Hoverlia in 1943-1953]. *Almanakh Stanislavivskoi zemli. T. 28* [Almanac of Stanislaviv land. T. 28.]. New-York, Toronto, Munich: NTSh. [in Ukrainian].
16. Sodal, P. (1995). *Ukrainska Povstancha Armiiia, 1943-49. Dovidnyk.* [Ukrainian Insurgent Army, 1943. Directory]. T. 2. New-York: Vyd-vo Proloh. [in Ukrainian].
17. Sodal, P. (2004). Starshynski kadry UPA. [The officers in the UPA]. *Naukovyi zbirnyk Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* [Scientific collection Ukrainian liberation movement], 3. Lviv: Vyd-vo Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy [Institute of Ukrainian Studies of I. Kryp'iakevych NAS Ukraine], Tsentr doslidzhennia vyzvolnoho rukhu [Center for Research liberation movement], 235 – 245. [in Ukrainian].
18. Sodal, P. Reiestr starshyn UPA, providnykiv OUN ta chleniv UHVR. [Register of officers UPA and members of OUN and the UHVR]. *Litopys. Forum doslidiv istorii UPA.* <http://forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0203_u.htm> (2016, November, 20). [in Ukrainian].
19. Stupnytskyi, Iu. (2004). *Spohady pro perezhyte* [Memories of experiences]. Lviv, Toronto: Vyd-vo Litopys UPA. [in Ukrainian].

20. Tkachenko, S. (2000). *Povstancheskaia armia: taktyka borby* [The insurgent army: struggle tactics]. Minsk, Moscow: Vyd. «Kharvest». [in Russian].
21. V'iatrovych, V. (vid. red.) (2008). *Ukrainska Povstanska Armia. Istorii neskorenykh* [Ukrainian Insurgent Army. History of the Unconquered]. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu [Center for Research liberation movement]. [in Ukrainian].
22. V'iatrovych, V. (2011). *Druha polsko-ukrainska viina* [The Second Polish-Ukrainian war]. 1942—1947. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [Publishing house of Taras Shevchenko National University of Kyiv]. [in Ukrainian].
23. Viedenieiev, D., Shapoval, Iu. (2006). Pastka dlia «Shchura» 4 lystopada odnomu z zasnovnykiv UPA Dmytrovi Kliachkivskomu vypovnylosia 95 rokiv [The trap for a «Rat». Dmitry Klyachkivskyy was one of the founders of UPA and he celebrated his birthday on November 4. We are celebrating 95 years from his birthday]. *Dzerkalo tyzhnia*. <http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/pastka_dlya_schura_4_listopada_odnomu_z_zasnovnykiv_upa_dmitrovi_klyachkivskomu_vipovnylosya_95_roki.html> (2016, November, 20). [in Ukrainian].
24. Zabilyi, R. (2005). Polkovnyk UPA Stepan Frasuliak — Khmel. [Colonel of the UPA Stephen Frasuliak – Khmel]. *Naukovyi zbirnyk Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* [Scientific collection Ukrainian liberation movement], 5. Lviv: Vyd-vo Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy [Institute of Ukrainian Studies of I. Kryp'iakevych NAS Ukraine], Tsentr doslidzhennia vyzvolnoho rukhu [Center for Research liberation movement], 192-202. [in Ukrainian].
25. Zahoruiko, R. – Lapaidukh (2004). *Povernennia zi spravzhnoho pekla* [Returning from the real hell]. <<http://www.ukrcenter.com/Literatura/19014/Roman-Zahoruiko>> (2016, November, 20). [in Ukrainian].

Олена Подобєд, к. і. н.

Національний педагогічний університет імені

М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна

РЕЛІГІЙНІ СВЯТА У ЖИТТІ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ПОВОЄННОЇ НІМЕЧЧИНИ

Olena Podobied, PhD in History

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

RELIGIOUS HOLIDAYS IN THE LIFE OF UKRAINIAN DISPLACED PERSONS IN POSTWAR GERMANY

The article examines how Ukrainian displaced persons celebrated religious holidays such as Christmas, Christmas Eve, Epiphany, Easter, Pentecost, Peter and Paul and others in postwar Germany. The changes that emerged in preparation and spending of religious festivals among displaced Ukrainians in post-war Germany were analyzed. Thus, the Orthodox Church sometimes provided church service under the Catholic calendar; the celebration itself was with mixed traditions, as the festivals were attended by DP's from different ethnographic regions of Ukraine; the collective nature of preparation for the holidays primarily was stipulated by economic realities of DP's existence in camps.

Key words: Ukrainian displaced persons, Germany, religious holidays, Christmas, Easter.

У житті українських переміщених осіб, які в роки Другої світової війни з різних причин опинилися на території Німеччини, були не лише буденні, а й святкові дні. Українці відзначали релігійні, загальнонаціональні, сімейно-побутові та народні свята. Це давало їм можливість втекти від буденності з її постійними проблемами, пов'язаними із невлаштованістю побуту і регулярним недоїданням, загрозою примусової репатріації до СРСР, пошуком роботи та шляхів виїзду за океан. Святкові дні, дні відпочинку давали можливість переміщеним особам не лише зробити перерву у щоденних справах і клопотах, отримати емоційну розрядку, а й створювали умови для спілкування, особливо з рідними та друзями, які були розкидані по різних населених пунктах Німеччини. Зазначена проблема не була об'єктом спеціального дослідження, що й зумовлює актуальність розвідки.

Проблема знайшла часткове висвітлення у працях В. Маруняка та О. Подобєд. Основу джерельної бази становлять матеріали архівів, періодики, спогади учасників подій та листування.

Автор ставить за мету з'ясувати, які релігійні свята відзначали українські переміщені особи та у чому проявилися особливості святкування у повоєнній Німеччині.

Традиційно одне з головних місць у житті українців посідали релігійні свята. Однак зі встановленням на українських землях радянської влади до календаря почали вносити зміни. Спочатку 12 найважливіших свят за церковним календарем було проголошено вихідними днями. Зрозуміло, що вони не відзначалися на загальнодержавному рівні, адже релігію проголосили особистою справою кожного. Від 1924 р. кількість церковних свят у радянському календарі почала неухильно зменшуватися і до 1930 р. зійшла нанівець. Окрім того, влада чинила перепони та відволікала віруючих від відзначання церковних свят, зокрема організовуючи на Великдень концерти та суботники. Зрозуміло, що цілковито викоринити традиції відзначання релігійних свят радянській владі не вдалося. Святкування відбувалися таємно у домівках віруючих.

У свою чергу окупаційні влади повоєнної Німеччини не чинили перешкод на шляху

відзначання переміщеними особами свят за церковним календарем. Українські ДіПі мали можливість задовольнити свої духовні потреби відвідуючи церкви – православні, греко-католицькі, євангельсько-баптистські та католицькі (приміщення останніх подекуди орендувала Українська автокефальна православна церква¹), а також відкрито відзначати релігійні свята у колі рідних і друзів. Релігійні свята знову почали носити масовий характер. Особливість святкування у повоєнній Німеччині на відміну від Батьківщини полягала ще й у тому, що в одному таборі опинилися українці з різних регіонів України, що й призвело до певного міксування, тобто змішування, традицій.

У храмах парафіяни мали можливість придбати свічки, проскури, натільні хрестики, ікони, молитовники та відповідну літературу. Запалена свічка вважалася невеликою пожертвою Богові, свідченням того, що серця молільників полум'яють любов'ю до Нього. У святкові дні парафіяни купували у церквах свічки, запалювали їх, молилися і таким чином сподівалися на милість Божу. До речі, свічки у церквах (вартість 1 свічки у Свято-Введенській церкві у м. Ашафенбург у 1946 р. становила 2 марки². Заробітна плата настоятеля та дяка-диригента того ж року і у тому ж храмі становила 300 марок на місяць, паламаря – 100³) навіть за умов економічної кризи та безгрошів'я парафіян користувалися попитом, тому витрати церкви на придбання свічок і відповідно прибутки від їхнього продажу становили значну частку.

Зазвичай таборяни намагалися святкувати Різдво так, як навчили батьки. Турбувалися за святковий стіл, на якому обов'язковою ритуальною стравою мала бути кутя. У таборових церквах відбувалися всеношна, урочисте богослужіння⁴, яке збирало чимало таборян різних конфесій. Слід зазначити, що храми намагалися пишно прикрасити до свята, зокрема квітами⁵. Також у церквах або винайнятих для проведення літургії приміщеннях проводилися концерти церковних хорів, які виконували українські колядки та щедрівки, а також народні канти⁶. У парафіях намагалися організувати громадську кутю⁷, щоб кожен міг скуштувати ритуальну страву й таким чином долучитися до свята. Усі зазначені заходи створювали святкову атмосферу, дарували душевну рівновагу й кожен християнин навіть перебуваючи на чужій землі міг відчути свято народження Христа.

Святкували Різдво, як правило, гуртом. Зрозуміло, що свято було гарним приводом зустрітися на чужій землі із рідними, друзями та й просто знайомими і за цікавою розмовою, жартами та піснями відволіктися від ДіПівських (від англ. displaced persons, DP – переміщені особи) буднів. Водночас колективне святкування обумовлювалося й економічними реаліями існування переміщених осіб⁸. Карткова система розподілу продуктів не давала можливості одній сім'ї зібрати пристойний святковий стіл, тому кожен, запрошений на свято задалегідь приносив свою частину «карткових» продуктів, окрім того, деякі продукти доводилося купувати, обмінювати, «випрошувати» чи «зорганізувати»⁹. Сучасниця подій Іванна Зельська згадувала, що саме у такий спосіб на

¹ Подобєд, О. (2015). Українська автокефальна православна церква у Німеччині (1945 – 1950 рр.).

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, вип. 2, ч. 2. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 56-60.

² Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 3, спр. 6, арк. 12, 12 зв.

³ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 3, спр. 5, арк. 4.

⁴ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи.* Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 37.

⁵ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 3, спр. 5, арк. 16.

⁶ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

⁷ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 1, спр. 12, арк. 1 зв.

⁸ Подобєд О.А. (2016). Економічна криза і життя українських переміщених осіб у повоєнній Західній Німеччині. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць.* Маріуполь, 93 – 99.

⁹ Зельська, Іванна (1989). *Відгомін: спогади.* Торонто: Новий шлях, 89.

столі з'являлися «то цибулина, грудка товщу, жменя круп, пшениці, маку чи 2-3 бараболини, жменя-дві муки»¹.

Коли продукти і посуд, як кухонний, так і столовий, було зібрано, починався процес приготування традиційних для українців пісних різдвяних страв. Серед них слід назвати борщ, вареники, голубці і, звичайно, кутю. Процес приготування страв носив колективний характер. Готували досвідчені у цій справі господині, згодом до них приєднувалися дівчата, а потім приходили чоловіки і хлопці. Із кожним поповненням колективу ставало все веселіше, тут і там можна було почути жарти. Хто допомагав готувати, хто накривав на стіл.

Увечері усі запрошені сідали за святковий стіл, за яким лунали колядки. Зазвичай починали з однієї із найвідоміших колядок «Бог предвічний народився», далі співали інші колядки, зокрема і регіональні, оскільки за одним столом на німецькій землі збиралися українці з різних областей України. Після того ходили колядувати до сусідів, друзів і знайомих, як співалося в одній із колядок: «Підем, пане-брате, / Від хати до хати / Чистим серцем добрим людям / Заколядувати». Пригадуючи Різдво 1947 р. письменник У. Самчук занотував: «було якось дивно святкувати це свято так дуже по українськи в такому дуже не-українському оточенню»².

Виконували колядки з різним настроєм, коли з веселим, а коли й зі сльозами на очах, оскільки згадували своїх рідних, які залишилися вдома в Україні й невимовно сумували за ними. Так, І. Зельська, згадувала, що відзначаючи у колі рідних та знайомих Різдво 1946 р. «на звук коляди у присутніх виступили сльози, потім ломилися голоси й насилу докінчили співати першу стрічку»³.

Окрім колядок, за святковим столом обмінювалися спогадами про Батьківщину, обговорювали нагальні проблеми сьогодення, передовсім небезпеку примусової репатріації до СРСР, а також жартували.

Хоча зі зрозумілих причин святковий різдвяний настрій був не у всіх українських переміщених осіб Німеччини. Деякі родини на Різдво були «без куті й калачів», поза галасливими компаніями. Перебуваючи у своїй кімнатці чи то у табор ДіПі, чи то у винайнятому помешканні вони поринали у спогади про життя в Україні, переглядали світлини минулих років⁴. Поетеса Ганна Черінь у щемливому вірші «Різдво» (1946 р.) констатувала «Не веселе Різдво на чужині», згадувала про колоритні традиції святкування Різдва Христового на рідній землі і наприкінці висловила віру «Молода розцвітне Україна [...] / Загудуть ще святкові дзвони. / Погуляємо ще на Різдво ми!»⁵.

Окремо слід зазначити, що Німеччина – країна переважно із населенням католицького віросповідання. Тому на її території був поширений католицький церковний календар, який, як відомо, не співпадав із православним. Це у свою чергу внесло корективи у життя української православної громади. Для відзначення найбільших релігійних свят державою надавалися вихідні дні. Одне із них становило Різдво Христове, яке католики відзначають за новим стилем із 24 на 25 грудня. Ці дні оголошувалися днями відпочинку для усього населення Німеччини. Українці, які опинилися в Німеччині, мали можливість використати ці дні на власний розсуд. Наприклад, родина Самчуків якось на католицьке Різдво їздила на

¹ Зельська, Іванна (1989). *Відгомін: спогади*. Торонто: Новий шлях, 89 – 90.

² Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 175.

³ Зельська, Іванна (1989). *Відгомін: спогади*. Торонто: Новий шлях, 90.

⁴ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 37.

⁵ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України, ф. 1301, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 1 зв.

гостину до своїх друзів Гартманів¹. Водночас УАПЦ за умов, що склалися доводилося іти на певний компроміс. Розуміючи, що 6-7 січня, які були у Німеччині робочими, українська громада не зможе прийти на Службу Божу, її відправляли 24 і 25 (або 25 і 26) грудня. Хоча церковне свято Різдва Христового все одно відправляли 6 і 7 січня за установленим порядком². Принаймні саме таке рішення ухвалила на своєму засіданні на початку грудня 1944 р. Церковна рада Свято-Михайлівської української православної парафії у Берліні.

Наступною святковою датою після Різдва Христового у православному календарі є 13 січня – Щедрий вечір, або свято Меланки. О десятій годині вечора у таборових церквах розпочиналися всеношні, о дванадцятій – молебні. Кожну відправу єпископ закінчував словами: «Недопусти, Господи, померти нам на чужині». Як із легкою іронією підмітив письменник У. Самчук: «Невідомо, яку реакцію викличе це у небесних інстанціях, але тут ці наші слова не завжди покриваються відповідними ділами, а тому, здається, що Той там: Покинув нас на сміх людям, / В наругу сусідам»³.

На Меланку влаштовували не лише святкування у родинно-дружному колі, а й забави, маскарadi⁴, подекуди і корпоративи. Так, 14 січня 1948 р. з нагоди Щедрого вечора в редакції газети «Українські вісті», що у м. Новий Ульм, головний редактор видання І. Багрянний влаштував вечірку, на яку було запрошено, як співробітників, так і дописувачів часопису⁵.

Водохреща українські переміщені особи відзначали голодною кутею, тобто готували пісні страви, а також літургією та водосвяттям⁶ у таборових чи винайнятих церквах інших конфесій. Намагалися винайняти храм, який розташовувався біля водойми, щоб можна було освятити воду. До прикладу, у 1946 р. одна з українських громад винайняла римокатолицьку церкву в Боденвері, в якій Службу Божу провів о. Теофіл Гурко. У свою чергу хлопці вирізали з криги, що вкрила став, хрест, який фарбували буряковим соком і встановили біля ополонки⁷. Кожен охочий мав можливість після освячення води зануритися в ополонку. Вказаний обряд викликав велике зацікавлення у німецького населення, яке проходило повз. Як слушно вказувала І. Зельська, «це була добра нагода для пропаганди про Україну та її вікову культуру»⁸.

До одного з найбільших християнських свят – Великодня таборяни готувалися заздалегідь. «Наші люди, як можуть, намагаються гідно, за старою традицією, зустріти це древнє свято»⁹, – писав у спогадах У. Самчук. Докладали зусиль, щоб на святковому столі були паски та крашанки, борщ, подекуди траплялися торти, з алкогольних напоїв – запіканка. У свою чергу російський студент, а у майбутньому професор російської літератури у Канзаському та Гавайському університетах (США), Михайло Клименко у своїх спогадах про святкування Великодня (Різдва тощо) акцентував увагу на споживанні горілки: «Потрібно сказати, що хоча російські вечірки і святкування з горілкою мене обтяжували, але я знав, що такий вже наш спосіб життя. Не можна було відмовлятися. Як

¹ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 265.

² Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

³ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 39.

⁴ Черінь, Ганна. (2012). *Листи до Лицаря. 1946 – 1949*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 18.

⁵ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 268.

⁶ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 1, спр. 12, арк. 2 зв.

⁷ Зельська, Іванна (1989). *Відгомін: спогади*. Торонто: Новий шлях, 90.

⁸ Зельська, Іванна (1989). *Відгомін: спогади*. Торонто: Новий шлях, 91.

⁹ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 300.

можна жити і не пити?»¹.

У кожної родини є свої традиції приготування та відзначання Великодня. Так, наприклад, у родині письменника Самчука саме до обов'язків Уласа Олексійовича входило фарбування крашанок.

Говіння, тобто піст та відвідування служб Божих і підготовка таким чином до сповіді та причастя, становила важливу складову церковних ритуалів, які дотримувалися українські ДіПі. Водночас одні церкви могли похвалитися значною кількістю парафіян, що говіли (150 – 200 осіб), а інші мали значно менше відвідувачів (25 – 30 осіб)². Серед осіб, які говіли більшість традиційно становили жінки, значна частка була чоловіків, долучалися до говіння і діти.

Українські переміщені особи у страсний четвер намагалися відвідувати у церквах «страсті», у п'ятницю парафіяни були присутні на виносі та похороні Плащаниці³. У великодню ніч українські переміщені особи намагалися ходити до церкви на Службу Божу та святити паски. Із настанням Великодня скрізь усі христосалися та цілувалися⁴, вітаючи один одного зі святом. Гостились за принципом «від хати до хати». Наприклад, родина Самчуків на другий день Великодня 1946 р. розговлялася у Новому Ульмі у земляків із Мизоча на Волині Олександра й Надії Даниленків. Після того побували у Білецьких, генерал-хорунжого Армії УНР Івана Омеляновича-Павленка та братів Воскобійників. У Воскобійників, які родом із Полтавщини, Самчукам пощастило скуштувати справжній миргородський борщ, який приготувала їхня мати, «прекрасна господиня, якої не змогли здолати навіть табори»⁵.

Мала місце у житті українських переміщених осіб і Трійця, або як у народі її називали Зелені свята⁶. Джерела небагатослівні, але можна припустити, що ДіПі прикрашали свої скромні таборіві оселі різноманітною зеленню. Окрім того, це був привід зустрітися з друзями. Про Зелені свята у 1947 р. Улас Самчук згадував: «Були у нас люди і ми були в людей»⁷.

Свято Петра і Павла можна назвати кульмінацією літа, після чого починається поступовий перехід до осені. 12 липня 1946 р. У. Самчук у своєму щоденнику залишив лаконічний запис: «Сьогодні дуже прикметне свято Петра й Павла»⁸. Окрім Служби Божої у цей день у таборівих клубах могли відбуватися і «забави»⁹.

14 жовтня православні християни відзначали свято Покрови Пресвятої Богородиці. Цього дня у церквах переміщені особи мали можливість почути святкову літургію¹⁰.

У листопаді у православному календарі мало місце свято Архангела Михаїла. Українські джерела про традиції відзначання ДіПі вказаного свята небагатослівні.

¹ Клименко, Михаил. (2011). *Из трех миров: Пережитое... непроходящее: «...Долг, завещанный от Бога»*. Москва: Русский путь, 159, 188 – 189.

² Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 3, спр. 6, арк. 76.

³ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 3, спр. 6, арк. 76.

⁴ Самчук, У. (1979). *Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 301.

⁵ Самчук, У. (1979). *Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 82.

⁶ Самчук, У. (1979). *Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 101.

⁷ Самчук, У. (1979). *Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 220.

⁸ Самчук, У. (1979). *Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 118.

⁹ Самчук, У. (1979). *Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 324.

¹⁰ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

Натомість маємо згадку у джерелах російських переміщених осіб про урочисту Службу Божу у російському таборі міста Шлясгайм, що супроводжувалася прекрасним співом двох архієрейських хорів¹, кожен з яких налічував майже по 50 осіб.

Розглядаючи феномен української планети ДіПі у повоєнній Західній Німеччині не маємо підстав до вживання терміну «акультурація», оскільки це явище стане характерне для життя переміщених осіб згодом, після тривалого проживання у тій чи іншій країні. Водночас проживання в інонаціональному та інокультурному світі не могло не вплинути на українських ДіПі. Вище йшлося про адаптування різдвяних православних церковних служб до католицького календаря. Як відомо, молодь, на відміну від людей старшого віку, традиційно є більш відкритою до культурних впливів. Тож не дивно, що українські юнаки і юнки, які знайомилися з німецькою молоддю, інколи приймали запрошення на відзначання у родинному колі свят, притаманних німецькій культурі, зокрема і релігійних. Цікавими видаються враження вихідців із СРСР про традиції святкування у Німеччині. Зокрема, згадуваний М. Клименко занотував: «Свято по-німецьки – це кава або чай із тістечками о третій годині дня»².

Таким чином, релігійні свята посідали значне місце у житті українських переміщених осіб повоєнної Німеччини. Вони давали можливість відволіктися від щоденних турбот і поспілкуватися в колі рідних та друзів. Релігійні свята після років радянських заборон серед українських ДіПі Німеччини набули масового поширення і відкритого характеру. Серед релігійних свят, які відзначали українці, передусім слід назвати Різдво та Великдень. Реалії проживання українських переміщених осіб у Німеччині зумовили певні трансформації, зміни у підготовці та проведенні свят: православні церкви мали дещо підлаштувати проведення Служб Божих під католицький календар; відбулося певне міксування традицій, оскільки до свята долучалися таборяни з різних етнографічних регіонів України; колективний характер приготування до свят обумовлювалося передовсім економічними реаліями побутування у ДіПі таборях.

Перспективами подальших розвідок є з'ясування особливостей відзначання сімейно-побутових свят у середовищі українських переміщених осіб повоєнної Німеччини.

References:

1. Zelska, Ivanna (1989). *Vidhomin: spohady* [Echoes: Memories]. Toronto: New shliakh. [in Ukrainian]
2. Klimenko, Mikhail. (2011). *Iz trekh mirov: Perezhitoe... neprokhodyashchee: «...Dolg, zaveshchanny ot Boga»* [Out of the three worlds: The experiences ... not passing: "... the duty, bequeathed by God"]. Moscow: Russkiy put [Russian Way]. [in Russian]
3. Podobied, O. (2015). Ukrayins'ka avtokefal'na pravoslavna tserkva u Nimechchyni (1945 – 1950 rr.) [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Germany (1945 - 1950)]. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istorija. Vyp. 2. Ch. 2.* [Scientific notes of Ternopil National pedagogic University of Vladimir Hnatyuk. Series: History. Vol. 2. Part 2.]. Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V. Hnatyuka [TNPU publishings], 56 – 60. [in Ukrainian]
4. Podobied, O.A. (2016). Ekonomichna kryza i zhyttya ukrayins'kykh peremishchenykh osib u povoyennyi Zakhidniy Nimechchyni [The economic crisis and the lives of Ukrainian displaced persons in postwar West Germany]. *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Seriya: Istorija. Politolohiya. Zbirnyk naukovykh prats'* [Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Politology. Collected Works]. Mariupil', 93 – 99. [in Ukrainian]
5. *Russkoe zarubezh'e: muzyka i pravoslavie* [Russian Diaspora: Music and Orthodoxy]: Mezhdunarodnaja nauchnaja konferencija, Moskva, 17-19 sentjabrja 2008 g [International scientific conference, Moscow, 17-19 September 2008]. (2013). Moscow: Dom russkogo zarubezh'ja im. A. Solzhenicyna [House of Russian abroad of Solzhenitsyn]: VIKMO-M. [in Russian]

¹ Русское зарубежье: музыка и православие: Международная научная конференция, Москва, 17-19 сентября 2008 г. (2013). Москва: Дом русского зарубежья им. А. Солженицына: ВИКМО-М, 334.

² Клименко, М. (2011). *Из трех миров: Пережитое... непроходящее: «...Долг, завещанный от Бога»*. Москва: Русский путь, 159, 171.

6. Samchuk, U. (1979). *Pliana Di-Pi. Notatky y lysty* [DP's planet. Notes and letters]. Winnipeg (Canada): Nakladom Tovarystva «Volyn'» [Circulation Company "Volyn"]. [in Ukrainian]
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukrainica], *f. 23, op. 1, spr. 1.* [in Ukrainian]
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukrainica], *f. 23, op. 3, spr. 6.* [in Ukrainian]
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukrainica], *f. 23, op. 1, spr. 12.* [in Ukrainian]
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukrainica], *f. 23, op. 3, spr. 5.* [in Ukrainian]
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy [Central State Archive of Literature and Art of Ukraine], *f. 1301, op. 1, spr. 1.* [in Ukrainian]
12. Cherin, Hanna. (2012). *Lysty do Lytsaria. 1946 – 1949* [Letters to Knight. 1946 - 1949]. Kyiv: Vydavnychy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [Publishing house "Kyiv-Mohyla Academy"]. [in Ukrainian]

PARTICULAR ISSUES OF PHILOSOPHY

Олена Сайфудинова

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
ім. К. Д. Ушинського, м. Одеса, Україна*

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ В ПОЛІ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Olena Saifudinova

*South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynskiy,
Odesa, Ukraine*

VALUES OF YOUTH IN THE FIELD OF PHILOSOPHICAL REFLECTION

Values are the main part of a consciousness of an individual at any age. Value orientations of young people are very important as far as they define process of adaptation and socialization that young people experience, becoming full members of society. Values of young people today are very different from those values that were important to their parents, as in the past and today. Because evolution of public relations, transition from socialist to capitalist society modifies the attitude to values of young people and, therefore, they are new object of research for scientists. This article focuses on evolution of philosophical concept of value in the context of social changes experienced by society in recent decades.

Key words: person, youth, values, socialization, adaptation, life strategy, society.

Ціннісні орієнтації в комплексній системній оцінці думки молодого покоління є однією з основних філософських категорій, що уможливають комплексне виявлення сутності використовуваних підходів для дослідження соціальної адаптації та соціалізації молоді – культурологічного, біхевіористичного, структурно-функціонального, еволюційного, соціально-психологічного тощо. Вони збагачують названі підходи, виконують функцію їх взаємодоповнення, сприяють досягненню глибини розуміння складного процесу соціальної адаптації молодих людей та її особливостей. Проте різні підходи до цінностей як філософської категорії за більш ніж 150 років дають змогу побачити не тільки еволюцію власне поняття, а й оцінити еволюцію тих завдань, розв'язання яких потребує оцінювання структури людської особистості філософами і мислителями.

Філософський підхід визначає ціннісні орієнтації як головну вісь свідомості, що забезпечує стійкість особистості, спадкоємність певного типу поведінки і діяльності, та виражається в скерованості потреб та інтересів. Вивчення ціннісних орієнтацій в аспекті змін соціальної структури в суспільстві бере свій початок з філософських течій, сформованих ще в XIX– XX століттях. Зважаючи на це, інтерес становить об'єктивний і нормативний аспекти, розроблені представниками Баденської школи неокантіанства, яка потрактувала цінності як невід'ємний елемент культури, що детермінують етичні, естетичні, релігійні, правові, політичні ідеали. На думку В. Віндельбанда, цінності апріорні, трансцендентальні і загальнозначущі, тому дослідник наголошує на створення цінностями

ієрархії, відповідно до категорії, яку вони виражають¹. Г. Ріккерт зазначає, що цінності є чимось особливим, відмінним як від суб'єкта, так і від об'єкта ціннісного змісту². Пізніше М. Вебер, у межах утилітарного підходу, витлумачив цінності з точки зору їх значущості для суб'єкта – як узагальнену мету та засоби її досягнення, що виконують роль фундаментальних норм. Саме вони забезпечують інтеграцію суспільства, допомагаючи індивідам здійснити соціальний вибір своєї поведінки у визначальних ситуаціях. Система цінностей постає у вигляді внутрішнього стрижня культури, стає духовним підґрунтям у потребах та інтересах індивідів і соціальних спільнот. Ціннісна система здійснює зворотний вплив на соціальні інтереси і потреби, виступаючи одним із найважливіших мотиваторів соціальної дії, поведінки індивідів³. Пізніше представником культурно-історичного підходу і першовідкривачем поняття «мобільність» Пітиримом Сорокіним було запропоновано розглядати ціннісну систему суспільства як засадничу категорію, результат розвитку суспільства і проекцію індивідуального досвіду, що має такі ознаки, як історичність, ієрархічність, здатність до модифікації⁴. Толкот Парсонс, засновник структурно-функціонального підходу, вважав, що головними чинниками, що впливають на життя індивіда, є його власні погляди, а в основі уявлень лежать норми, роль яких і виконують цінності. Механізм людської діяльності полягає у постійному встановленні відповідності між індивідуальними вчинками і суспільними вимогами, які виступають як система цінностей, але водночас між собою вони можуть кардинально відрізнятися. Також Т. Парсонс наголошував на тому, що цінність є складником психологічних процесів, культурних моделей і традицій.

М. Рокіч, розуміючи під цінністю стійке переконання в принциповій перевазі певних цілей або способів існування, що притаманні особистості, вважав, що ціннісні орієнтації певною мірою впливають на суспільні відносини і соціальну структуру. При цьому М. Рокіч вважає, що людські цінності порівняно нечисленні й організовані в індивідуальні системи, причому всі люди володіють одними і тими ж цінностями, хоча і не однаковою мірою. Розділивши всі цінності на термінальні (що стосуються цілей індивідуального існування) та інструментальні (пов'язані з образом дій та досягнення цілей), він визначав цінності як найважливіший і невід'ємний компонент когнітивної сфери особистості та соціальних груп⁵. Це дозволяє сприймати й оцінювати вплив соціальних проблем макро- і мікрорівнів, які виникають внаслідок суспільних змін; давати оцінку змін, що відбуваються в соціальній, економічній, політичній, сімейно-побутовій та інших сферах; бути одним із засобів адаптації до інституційних змін і змін, що відбуваються в суспільстві.

Дослідники з колишнього Радянського Союзу і країн СНД під час розгляду ціннісних орієнтацій також розробили кілька підходів до розв'язання цієї проблеми. У 60–70 рр. ХХ століття наукові розвідки було орієнтовано на виявлення та відповідність комуністичному ідеалу, соціалістичному способу життя. У моделі статусно-ієрархічної структури ціннісної свідомості, виробленої М. І. Лапіним, цінності поділено залежно від того, який вплив (інтегративний або диференційний) вони здійснюють на стан соціальних груп у суспільстві. Типологічно цінності розділені на кілька груп – цінності вищого розряду, що утворюють

¹ Виндельбанд, В., Франк, С., Пинскер, Б. (пер. с нем.) (1995). *Прелюдии. Философские статьи и речи*. Москва: Юристъ, 239-260.

² Риккерт, Г. (1994). *Ценности жизни и культурные ценности. ЭОН. Альманах старой и новой культуры. Вып. 1*. Москва: ИНИОН РАН, 10.

³ Вебер, М., Давыдова, Ю. (пер. с нем., сост., ред.) (1990). *Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 628.

⁴ Сорокин, П., Богомолов, А. (ред.) (пер. с англ.) (1992). *Человек. Цивилизация. Общество*. Москва: Политиздат, 200.

⁵ Леонтьев, Д. (1998). *Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени. Психологическое обозрение, 1*. Москва: издательство «Институт психологии РАН», 17-19.

ядро, цінності середнього рівня, які можуть переміститися вгору або вниз, цінності «хвоста» (або резерву), які знаходяться на периферії молодіжних інтересів¹. Так, Ж. Т. Тощенко зазначає, що саме «нове покоління» здебільшого і є носієм ідей свободи «від», тобто без відповідальності перед будь-ким або чим-небудь². В. Наумова наголошує на тому, що поступово, з дорослішанням домінуючі позиції в молоді починають займати загальнолюдські моральні цінності. Молодь кінця 90-х рр. ХХ ст. демонструє наявність внутрішньої неузгодженості, тобто у свідомості респондентів не пов'язані два моменти – декларування наявності в себе почуття відповідальності та неодмінного дотримання історично сформованих соціальних норм. Ціннісна свідомість молоді характеризується суперечливістю. Серед особливостей ціннісної свідомості молоді дослідник виокремлює наступні: з одного боку, переважають моральні цінності, такі як «чиста совість», «справедливість», «надійний друг», з іншого – гедоністичні цінності («свобода», «незалежність»), що характерно для більш, ніж третини респондентів³.

В. В. Гаврилюк і Н. О. Трикоз доходять висновку, що система цінностей молодого покоління перебуває на стадії становлення, тому помітно чітку орієнтацію на структурні складники, що або диференціюють або інтегрують її. Покоління молоді, що звільнилося від контролю звичаїв і норм, обирає шлях пошуку нового, набуваючи при цьому не тільки позитивного досвіду⁴. Ціннісна свідомість молоді характеризується і відсутністю чіткої диференціації. Це підтверджується результатами дослідження О. А. Скриптунової і О. О. Морозова, які з'ясували, що в сучасній молоді не сформовано загальне ціннісне поле: немає сфер життя, однозначно значущих або незначущих для більшості. Так само не виявлено й яскравих відмінностей залежно від статі, віку, освіти⁵. Респонденти часто відчують суперечливість у поглядах і поведінці, їм властива аномія цінностей (значна кількість трансцендентностей), окремим людям і соціальним групам притаманна «роздвоєність свідомості», векторна амбівалентність поведінки. Проблемне поле парадоксальних проблем суспільної та індивідуальної свідомості та поведінки на підставі нього транслюється й підтримується передусім амбівалентністю і парадоксальністю власне суспільно-економічних умов життєвого поля сучасної дійсності⁶.

Радянська молодь, згідно з дослідженнями, прагнула бути корисною суспільству, мати цікаву творчу роботу, заслужити повагу людей, любити і бути коханим і тільки після цього – прагнула отримати матеріальний добробут; найменше цінувалося спокійне життя, підпорядковане власним інтересам, та слава. З огляду на це соціальний складник, що «робив» молодих людей щасливими, охоплював улюблену роботу, бажання кохати і бути коханим, повагу оточуючих, тобто центром всієї системи цінностей, способом самоствердження, вдосконалення кожної людини була суспільно корисна праця. У 80-х роках ХХ ст. серед пріоритетних у системі ціннісних орієнтацій стали помітні: політична культура як найважливіша цінність у формуванні особистості нового зразка; суспільно-політична активність як одна з найважливіших цінностей радянської людини; мистецтво як засіб ціннісної орієнтації особистості; праця як вища цінність соціалістичного способу

¹ Лапин, Н. (2003). *Динамика ценностей населения реформируемой России*. Москва: Эдиториал УРСС, 7.

² Тощенко, Ж. (2001). *Парадоксальный человек*. Москва: Гардарики, 361.

³ Наумова, Т. (2000). Менталитет как базовая категория в объяснении особенностей ценностного сознания российской молодежи. *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*, 1. Москва: издательство Московского университета, 72-75.

⁴ Гаврилюк, В., Трикоз, Н. (2002). Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации (поколенный подход). *Социс*, 1. Москва: Наука, 102-103.

⁵ Скриптунова, Е., Морозов, А. (2002). О предпочтениях городской молодежи. *Социс*, 1. Москва: Наука, 106-109.

⁶ Казарина-Волшебная, Е., Комиссарова, И, Турченко, В. (2012). Парадоксы трансформации ценностных ориентаций российской молодежи. *Социс*, 6. Москва, Наука, 121-122.

життя. Але основні зміни в масовій свідомості молоді відбулися на межі ХХІ століття: змінилося ставлення до таких цінностей як пізнання, праця, освітня діяльність. На перше місце в ієрархії цінностей виступає матеріальна стабільність, упевненість у завтрашньому дні з точки зору матеріальної забезпеченості. Для молоді стає чужим колективістичний напрям ціннісних орієнтацій, а значущість індивідуалізму стає першорядним у колах молоді.

Вивчення проблеми трансформації системи цінностей молоді – одне з найважливіших питань для дослідників на різних хронологічних етапах. У поточній ситуації зміна цінностей за віссю «індивідуалізм-колективізм» у бік більшого індивідуалізму дає можливість молодим людям скеровувати свої дії в ті сфери, де старше покоління або не затребуване, або не присутнє з огляду на свою консервативність¹. Наприклад, під час порівняльного дослідження цінностей студентів і їхніх викладачів відмінності в результаті свідчать, що респонденти обох груп, як представники різних поколінь, вибирають різні ціннісні пріоритети: молоді люди більше приділяють увагу індивідуальним цінностям, старше покоління – колективним. Студенти вважають пріоритетними такі цінності як самоповага, незалежність, досягнення успіху, свобода, зріла любов, вибір власних цілей. Вчителі виокремили такі цінності, як мир на землі, відповідальність, соціальний порядок, повага до старших, чесність, національна безпека. Ціннісні орієнтації вчителів спрямовані на формування групової гармонії і підтримку групової єдності, а ціннісні настанови опитаної молоді орієнтовані на особистісне зростання і розвиток. Р. С. Гарифулліна зазначає, що у студентів порівняно з вчителями зростає цінність ієрархії і різко падає цінність рівноправності. У поєднанні з помітним зростанням цінностей майстерності та інтелектуальної автономії це свідчить про те, що молоде покоління прагне до індивідуального багатства (заробляти гроші своїм власним розумом), і при цьому готове прийняти соціальну нерівність у доходах. Помітним стає першочерговість тенденцій у молодих людей в заробітку, поліпшення добробуту, матеріальної стабільності².

Перехід від колективістської системи цінностей до індивідуалістичної підтверджується пілотним емпіричним дослідженням, яке було верифіковано в працях Г. Тріандіса. Індивідуалістична поведінка характерна саме для особистісних принципів і настанов: досягнення в будь-якій сфері приписуються до власних здібностей і талантів, а невдача часто залежить від зовнішніх чинників. З точки зору колективістського підходу, успіх пов'язаний з допомогою, підтримкою інших людей, а невдалі спроби досягнення цілей – з власною бездіяльністю. Г. Тріандіс виокремлює такі риси індивідуалістичного світу, як досягнення «заради себе самого», прагнення до влади, короткочасність цілей, цінності свободи і незалежності. У той же час для людини колективістського типу характерно ототожнення себе з групою, прагнення до терпіння, порядку, самоконтролю, довготривалі цілі, що відповідають рольовим позиціям³. Негативне ставлення молоді до праці і вкрай індивідуалістичне ставлення до власної професійної кар'єри викликано певними психологічними характеристиками – апатією, життєвими переживаннями, заниженою самооцінкою, різними стресами тощо. При цьому цінності, визначені процедурою оцінки, яка реалізована між суб'єктом (це завжди індивід, соціальна група тощо) і об'єктом (все, що потрапляє в поле уваги суб'єкта) становлять значну частину духовної культури. На наш погляд, саме цей механізм формує еталонну систему оцінок індивіда і визначає первинне і подальше сприйняття дій молоді. Орієнтація на працю як на можливість самореалізації відходить на друге місце порівняно з досягненням матеріального добробуту, при цьому

¹ Гарифулліна, Р. (2007). *Технологии социально-культурной деятельности молодежи (духовно-нравственный ресурс воспитания)*. Казань: издательство Казанского университета, 144.

² Гарифулліна, Р. (2007). *Технологии социально-культурной деятельности молодежи (духовно-нравственный ресурс воспитания)*. Казань: издательство Казанского университета, 144.

³ Триандис, Г. (2007). *Культура и социальное поведение*. Москва: Форум, 214-215.

значно страждає психологічна і соціальна стабільність молодих людей, а згодом страждає і життєвий рівень, який є власне метою професійної діяльності молоді.

Ціннісні орієнтації в науковій літературі також потрактовують як оцінне ставлення особистості до сукупності матеріальних і духовних благ, що розглянуто як предмети, цілі та засоби для задоволення потреб групи. Вони виражаються в ідеалах, особистісному сенсі життя і виявляються в соціальній поведінці особистості. Розвиток ціннісних орієнтацій молодих людей протягом XX і XXI століття, еволюціонував разом з розвитком суспільства, разом з тими основними способами пошуку сенсу життя, які і штовхали молодих людей на філософське осмислення власного світобачення. Зважаючи на це, процес соціалізації, який у молодому віці набуває найбільш високих темпів, штовхає молодих людей на пошук цінностей, їх освоєння і присвоєвання. Адаптація до змін, які відбуваються з дівчатами та юнаками у процесі соціалізації, спонукає їх формувати власну систему цінностей, перебудовувати її структуру в хронологічному аспекті, тобто кожне нове покоління молодих людей формує своє коло цінностей, відштовхуючись від структури суспільства. Ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань, що відмежовують значуще, істотне для певної людини від незначного, несуттєвого. Сукупність сформованих, усталених ціннісних орієнтацій утворює свого роду вісь свідомості, що забезпечує стійкість особистості, спадкоємність певного типу поведінки і діяльності, виражену в скерованості потреб та інтересів¹.

Формування ціннісних орієнтацій можна розглядати як адаптаційний процес, що відбувається на макро-, мезо- і мікрорівнях, пов'язаний як зі зміною ціннісної системи індивіда, так і соціального кола, що формує ці ціннісні орієнтації. З огляду на це особливості адаптації необхідно розглядати і за допомогою вивчення змін, що відбуваються в ціннісній свідомості. Ціннісні орієнтації впливають на адаптацію до соціальних змін і в той же час є її індикатором. Відображення у свідомості ієрархії ціннісних орієнтацій дозволяє виявляти складності або успіхи в соціальній адаптації та адаптивні типи. У дослідженні адаптації як процесу потрібно розглядати ціннісні орієнтири як чинники, що відображають на когнітивному рівні особливості соціальних трансформацій і сприйняття молоддю, як відповідну категорію. Цінності не тільки фіксують вплив соціальних перетворень на менталітет молоді як гетерогенної групи, але й виступають як одна з найважливіших умов перетворень соціальної структури. З точки зору системного підходу, для вивчення соціальної адаптації як механізму формування ціннісних орієнтацій необхідний обов'язковий аналіз і створення ієрархії цінностей як найважливішого компонента адаптації. У контексті культурологічного підходу використання цінностей як інструменту необхідно, оскільки вони є одним з основних конструктів, що зумовлюють соціокультурні підстави адаптації. В аспекті біхевіористичної парадигми доцільність використання цінностей як пріоритетних складників поведінкових моделей (патернів) також не викликає сумнівів. У межах структурного функціоналізму під час розроблення типології соціальної адаптації, ґрунтуючись на концепції Роберта Мертона про взаємовплив цінностей і норм на типи адаптивної поведінки молоді, цінність необхідно розглядати як інструмент, що визначає формування цих типів. Застосування системного підходу передбачає, що ціннісна система, яка має динамічну властивість, зберігає і певний ступінь стійкості суспільства, забезпечуючи його інтеграцію. Крім того, як адаптована підсистема, перша впливає на адаптаційну (соціально-демографічну групу молоді). У системному підході цінність постає тією категорією, яка забезпечує ефективність механізму «зворотного зв'язку» в суспільстві, що дозволяє здійснити оцінку змін, які відбуваються в суспільстві,

¹ Иваненков, С., Кусжарова, А. (2014). Особенности ценностных ориентации молодежи на современном этапе. *Управленческое консультирование, выпуск 12*, Санкт-Петербург: Северо-западный институт управления, 91.

тобто «зважити на чаші особистісних ваг». Згідно із синергетичним підходом, що є найважливішим у методології дослідження соціальної адаптації, оскільки складноорганізованим системам не можна нав'язувати шляхи розвитку, проблема керованого розвитку набуває форми автокерованого. Як подібні системи ми розглядаємо суспільство в цілому: як біфуркаційні середовище і соціалізацію, що в сучасному суспільстві характеризуються невідповідністю траєкторій розвитку. Зважаючи на це, соціальна адаптація в сучасному суспільстві належить до такого типу процесів, беручи участь у яких молоді люди можуть обирати стратегії, усвідомлювати й оцінювати зміни, що відбуваються, і з безлічі альтернатив роботи вибір, який спричиняє трансформацію ціннісної свідомості. Останнє виступає найважливішим чинником соціальних перетворень і реорганізує наявну соціальну структуру з урахуванням поточних потреб індивідів.

Також розмірковуючи про цінності молоді, необхідно зупинитися на понятті стратегії, тому що цей аспект демонструє тенденції майбутнього розвитку молодих людей. Актуальність цього питання зумовлена суперечностями, з якими стикається кожен з молодих людей у процесі соціалізації. У теоретичному аспекті актуальність цього питання пов'язана не тільки з особливим становищем молоді, але і з формуванням гнучкої громадської структури в останні десятиліття. На сьогодні існує низка концепцій, присвячених вивченню феномена життєвої стратегії молоді – основна відмінність між ними полягає у витлумаченні стратегії або як адаптації, або як активного вибору. Н. Ф. Наумова розглядає життєві стратегії як «стратегії адаптації» та «стратегії виживання»¹, акцентуючи увагу на їх нестійкому характері, зумовленому соціальними трансформаціями. Інші автори (Т. Е. Резнік і Ю. М. Резнік) з позицій стійкої перспективи соціального розвитку розглядають життєву стратегію особистості як вибір пріоритетних напрямів свого розвитку залежно від перспективного і довгострокового орієнтування молодої людини в майбутньому житті². Згідно з концепцією К. О. Абульханової-Славської життєва стратегія «складається зі способів зміни, перетворення умов, ситуацій життя відповідно до цінностей особистості», визначає міру відповідності та балансу між бажаним і необхідним, особистим і соціальним, а також регулює майбутні життєві перспективи. Життєва стратегія потрактована як вміння поєднувати індивідуальні, статусні, вікові можливості, власні домагання з вимогами суспільства, оточуючих і врівноважувати всі це з майбутніми планами і мріями. Здатність здійснювати це поєднання і визначається як «життєва стратегія»³. Дослідники цілком закономірно відстоюють уявлення про життєві стратегії як активний вибір, виокремлюючи як їх елементи певні завдання і ресурси як індикатори, що репрезентують життєву мету і досягнення індивіда, приділяючи увагу вивченню професійних орієнтацій як складників життєвих стратегій молоді. Вчені сходяться в одному: саме наявність життєвої стратегії у молоді є свідченням її соціально-психологічної зрілості, здатності розв'язувати суперечності, що виникають на життєвому шляху. Інакше кажучи, наявність життєвої стратегії безпосередньо пов'язана з механізмом самовизначення молоді. Тут доречно відзначити, що специфіка стратегії молодих людей (в загальному плані) насамперед впливає зі специфіки її вікових особливостей і перехідності її соціального стану. Становище суб'єкта, який знаходиться в перехідному стані, завжди надає соціальному статусу кожного конкретного індивіда і його ціннісним орієнтаціям перехідного незавершеного характеру, що знаходить відображення в маргінальності стану, в лабільності свідомості і у високих ризиках. Одночасно ця перехідність, маргінальність і нестійкість соціальних статусів впливають на формування і формування стратегій, що

¹ Наумова, Т. (2000). Менталитет как базовая категория в объяснении особенностей ценностного сознания российской молодежи. *Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология*, 1. Москва: издательство Московского университета, 72-75.

² Резнік, Т., Резнік, Ю. (1995). *Жизненные стратегии личности. Социс*, 5. Москва: Наука, 100-105.

³ Абульханова-Славская, К. (1991). *Стратегии жизни*. Москва: Мысль, 67.

мають короткотривалий і перехідний характер. При цьому життєві стратегії постійно піддаються перегляду і переоцінці.

Ціннісна свідомість молоді виступає як чинник, що відображає на когнітивному рівні специфіку соціальної адаптації як процесу і впливає на характер соціальної структури. Це викликає необхідність у дослідженні адаптаційного процесу використовувати ціннісні орієнтації як найважливішу змінну в оцінці соціально-психологічного механізму соціалізації молодих людей. Остання впливає на актуалізацію ціннісних орієнтацій як невід'ємний складник. Ця категорія відображає взаємозв'язок когнітивної, емотивної та поведінкової підсистем ціннісних орієнтацій, даючи змогу комплексно досліджувати адаптаційний потенціал. Цінності постмодернізму трохи швидше засвоюються молоддю, ніж старшим поколінням, але все ж і у неї винятком є «свобода». З огляду на це повільне засвоєння пояснюється швидше віковим зрушенням, а не віковими особливостями.

Ціннісне поле молоді виявляється розмитим, несформованим: молодіжна свідомість рефлектує як щодо радикальних перетворень у суспільстві, так і в плані змін ціннісної системи. Це виявляється і в тому, що цінності індивідуальні, що сприяють сприятливій адаптації, мають тенденцію до домінування в ієрархії. Цінності переміщуються в ієрархії, поступаючись одне одному вищими позиціями в рейтингу, тобто вони відображають ті зміни, які відбуваються в суспільстві, що підтримує цінності, пріоритетні для суспільства в певний момент. При цьому важливо, що поточні ціннісні орієнтації, представлені дослідниками як константи соціально-психологічної поведінки, процес адаптації і стратегія особистісного розвитку, залежні від зовнішнього соціально-економічного середовища, легко змінюються під тиском обставин. Соціалізація молодих людей, що проходить в умовах становлення і розвитку нових суспільних відносин в Україні, демонструє нам ще один аспект ролі молоді: молодь стає ресурсом, «паливом» для демографічного та соціально-економічного процвітання українського суспільства.

Зважаючи на вищесказане, ми можемо зробити наступні висновки. Дослідження ціннісних орієнтацій молодих людей за останні два століття зазнало значних змін за рахунок зміни точки зору на те, що є цінностями в особистому та громадському світогляді молодих людей. Спочатку цінності як жорсткі складники особистості було вивчено і всебічно проаналізовано всередині їх структури, визначено їх вплив на навколишній світ і вплив цього світу на них. Зі зміною наукових підходів до дослідження соціуму змінилося і ставлення до цінностей: тепер вчені стали більше говорити про цінності як спосіб адаптації і виживання молодих людей, підкреслюючи їх нестійкість, відсутність диференціації, зростаючий індивідуалізм. Наразі дослідників цікавлять цінності як стратегія діяльності молоді в майбутньому, тому такі риси, як маргінальність, нестійкість соціального становища, постійна переоцінка ціннісних орієнтацій молодими людьми характерна не тільки для молоді як суб'єкта, а й для навколишнього соціуму як об'єкта. Розвиток суспільства свідчить про те ж: розвиток, зміни, мобільність, адаптація, які, з одного боку, відображають цінності суспільства індивідів, з іншого боку – і формують ці ж цінності. Отже, не тільки молодь з огляду на свій вік нестійка і маргінальна, але і суспільство гнучке, адаптивне та перебуває в стані постійних змін.

References:

1. Abulhanova-Slavskaya, K. (1991). *Strategia zhizni* [Strategy of life]. Moscow: Misl. [in Russian].
2. Veber, M., Davidova, J. (1990). *Izbrannie proizvedeniya* [Selected works]. Moscow: Progress. [in Russian].
3. Vindelband, V., Frank, S., Pinsker, B. (1995). *Preludii. Filosofskie stat'i i rechi* [Philosophical articles and speeches]. Moscow: Urist [Lawyer]. [in Russian].
4. Gavriluk, V., Trikoz N. (2002). *Dinamika tsennostnih orientatsiy v period sotsial' nih transformatsiy (pokolenniyy podhod)* [Dynamics of value orientations in the period of social transformation (generation approach)]. *Sotsis* [Sociological studies], no. 1. [in Russian].

5. Garifulina, R. (2007). *Tehnologii sotsialno-kulturnoy deyatelnosti molodezhi (duhovno-nravstvennyy resurs vospitaniya)* [Technologies of social and cultural activities of young people (spiritual and moral resource of education)]. Kazan: izdatelstvo Kazanskogo universiteta [Publishing house of Kazan University]. [in Russian].
6. Lapin, N. (2003). *Dinamika tsennostey naseleniya reformiruemoy Rossii* [The dynamics of population values of reforming Russia]. Moscow: Editorial URSS. [in Russian].
7. Ivanenkov, S., Kuszharova, A., (2014). Osobennosti tsennostnykh orientatsiy molodezhi na sovremennom etape [Features of value orientations of youth at present stage]. *Upravlencheskoe konsultirovanie [Management consulting], iss. 12*. Saint Petersburg. [in Russian].
8. Kazarina-Volshebnyaya, E., Komissarova, I., Turchenko, V. (2012). Paradoksi transformatsii tsennostnykh orientatsiy rossiyskoy molodezhi [The paradoxes of transformation of value orientations of the Russian youth]. *Sotsis [Sociological studies], no.6*. [in Russian].
9. Leontiev, D. (1998). Tsennostnie predstavleniya v individualnom i gruppovom soznanii: vidi, deteminanti, izmeneniya vo vremeni. [The value representation in individual and group consciousness: forms, determinants and changes over time]. *Psihologicheskoe obosrenie [Psychological Review], no 1*. [in Russian].
10. Naumova, T. (2000). Mentalitet kak bazovaya kategoriya v ob`yasnenii osobennostey tsennostnogo soznaniya rossiyskoy molodezhi [The mentality as a basic category in explaining features of value consciousness of the Russian youth]. *Vestnik Moskovskogo univerciteta, seria 18, Sotsiologia i politologia [Bulletin of Moscow University. series 18, Sociology and Political Science], no.1*. [in Russian].
11. Reznik, T., Reznik, U. (1995). Zhiznennye strategii lichnosti [Life identity strategy]. *Sotsis [Sociological studies], no.5*. [in Russian].
12. Rikkert, G. (1994). Tsennosti zhizni i kulturnie tsennosti [Life values and cultural values]. *EON. Almanah staroy i novoy kulturu [EON. Almanac of old and new culture], no.1*. [in Russian].
13. Skriptunova, E., Morozov, A. (2002). O predpochteniyah gorodskoy molodezhi [About urban youth preferences]. *Sotsis [Sociological studies], no.1*. [in Russian].
14. Sorokin, P., Bogomolov, A. (1992). *Chelovek. Tsivilizatsiya. Obschestvo*. [Human. Civilization. Society]. Moscow: Politizdat, 543 [in Russian].
15. Triandis, G. (2007). *Kultura i sotsial`noe povedenie* [Culture and social behavior]. Moscow: Forum. [in Russian].
16. Tocshenko, J. (2001). *Paradoksal`niy chelovek* [The paradoxical man]. Moscow: Gardariki. [in Russian].

Запрошуємо до участі в журналі «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС»

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних International Scientific Indexing.

Журнал виходить 4 рази на рік.

Статті для публікації в **першому** номері журналу приймаються до 1 квітня і виходять друком до 30 квітня.

Статті для публікації в **другому** номері журналу приймаються до 1 червня і виходять друком до 30 червня.

Статті для публікації в **третьому** номері журналу приймаються до 1 жовтня і виходять друком до 31 жовтня.

Статті для публікації в **четвертому** номері журналу приймаються до 1 грудня і виходять друком до 31 грудня.

Терміни закінчення прийняття статей до відповідних номерів журналу — орієнтовні. У зв'язку із великою кількістю статей у редакційному портфелі редколегія може довільно змінювати ці терміни.

Вимоги до рукописів:

Обсяг статей: 10 – 30 сторінок (для розрахунку сторінок використовується шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – полуторний).

Статті приймаються українською, чеською, польською, англійською, німецькою, французькою мовами.

В статті, яка подається для публікації в журналі, **обов'язково мають бути враховані наступні вимоги:** – прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація (обсягом 700-900 знаків) та ключові слова подаються двома мовами: мовою статті та англійською мовою;

– повні відомості про автора: звання, ступені, посада, місце роботи також подаються мовою статті та англійською мовою;

– посилання на джерела та літературу робляться посторінково та подаються мовою оригіналів, тобто не перекладаються та не транслітеруються;

– звичайний список літератури наприкінці статті *не подається, але водночас*

– наприкінці статті додатково розміщується список цитованої та використаної у статті літератури в «латинізованому» вигляді: в ньому всі кириличні літери транслітеруються латиницею. Крім того, в цьому списку наприкінці кожного бібліографічного опису подається переклад назви роботи (статті чи книги) англійською мовою.

Посторінкові посилання (нумерація починається на кожній сторінці) робляться за допомогою т.зв. «автоматичних посилань». У русифікованому текстовому процесорі MS WORD це робиться через пункти меню «Вставка»/«Ссылка»/«Сноска».

Бібліографічні описи джерел і літератури у посиланнях та у транслітерованому списку літератури мають бути оформлені згідно з угодами APA (American Psychological Association). Нижче наведено зразки оформлення бібліографічних джерел.

Ілюстрації до статей (графіка і малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен малюнок в окремому файлі).

При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що в журналі не використовується кольоровий друк.

Рукописи, які не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє і не розглядає з метою публікації.

Адреси для листування:
E-mail: publications@ephd.cz
Офіційний сайт: <http://ephd.cz>

Представництво журналу
«Європейський філософський та історичний дискурс» в Україні:
вул. Зоопаркова, 25, оф. 1, м. Одеса, 65009
Телефони: +38 098 685 27 88, +38 048 7959160

Зразки оформлення бібліографічного опису джерел і літератури згідно з угодами APA (American Psychological Association) порівняно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006:

Загальні правила: посторінкові посилання на джерела та літературу подаються мовою оригіналів, тобто не перекладаються та не транслітеруються.

Місяць перегляду web-сторінки подається мовою статті.

Цитати також подаються мовою статті.

Приклад оформлення посилання згідно вимог APA, які прийняті в журналі	Приклад оформлення посилання згідно вимог ДСТУ (для порівняння)
При посиланні на книгу цілком:	
Гізель, Інокентій, Довга, Л. (ред.-упоряд.) (2011). Вибрані твори у 3-х томах. Т. 2. Київ, Львів.	Інокентій Гізель. Вибрані твори у 3-х томах / ред.-упоряд. Л. Довга. – К. : Львів, «Свічадо», 2011. – Т. 2. – 461 с.
Попович, М. (2011). <i>Бути людиною</i> . Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».	Попович М. Бути людиною / М. Попович. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 223 с.
Горобець, К.В. (2012). <i>Аксіосфера права та її компоненти</i> : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Одеса.	Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / К. В. Горобець. – Одеса, 2012
При посиланні на том	
Миронов, Б.Н. (2003). Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.). Т. 1. 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин».	Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.) : в 2 т. / Б. Н. Мирнов. - 3-е изд., испр., доп. - СПб. : «Дмитрий Буланин». - 2003. - Т. 1. – 548 с.
Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. (1914). (Т. 1. 1866-1889). Екатеринослав: Типография губернского земства, 334.	Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1914. – Т. 1. 1866-1889. – С. 334.
При посиланні на окремі сторінки книжкових та періодичних видань	
Nefedov, S. (2003). A model of demographic cycles in a traditional society: the case of Ancient China. <i>Social Evolution & History</i> , vol. 3, 1, 69–80.	Nefedov S. A model of demographic cycles in a traditional society: the case of Ancient China / S. Nefedov // <i>Social Evolution & History</i> . – 2003. – Vol. 3. – № 1. – P. 69–80.
Миронов, Б.Н. (2003). Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.). Т. 1. 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 237.	Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) : в 2 т. / Б. Н. Мирнов. - 3-е изд., испр., доп. - СПб. : «Дмитрий Буланин». - 2003. - Т. 1. – С. 237.
Святець, Ю.А. (2003). Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису 1926 р. <i>Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія</i> , вип. 11. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 191–212.	Святець Ю. А. Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису 1926 р. / Ю. А. Святець // <i>Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія</i> / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – Вип. 11. – С. 191–212.
Злами в історії як точки біфуркації (2008). <i>Ейдос</i> , вип. 3, ч. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 297–318.	Злами в історії як точки біфуркації // <i>Ейдос</i> . – К.и: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 3, ч. 1. – С. 297–318.
Молчанов, Ю.Б. (1990). <i>Проблема времени в современной науке</i> . Москва, 27.	Молчанов Ю. Б. Проблема времени в современной науке / Ю. Б. Молчанов. - М., 1990. – С. 27.
Rubia, K., Schuri, U. D. Y. V., Poeppel Cramon, E. (1997). Time estimation as a neuronal network property: a lesion study. <i>Neuro Report</i> , 8(5) (Mar 24), 1273-1276.	Rubia K. Time estimation as a neuronal network property: a lesion study / K. Rubia, U. Schuri, D. Y. V. Cramon, E. Poeppel // <i>Neuro Report</i> . 1997. – №8(5) (Mar 24). – P. 1273-1276.
Dreyfus, H. (2006). <i>A Companion to Phenomenology and Existentialism</i> . Blackwell.	Dreyfus H. A Companion to Phenomenology and Existentialism / H. Dreyfus. - Blackwell, 2006.
Kaufmann, W. (1956). <i>Existentialism: From Dostoevsky to Sartre</i> . New York, 12.	Kaufmann W. Existentialism: From Dostoevsky to Sartre / Walter Kaufmann. - New York, 1956. - P.12.
При посиланні на Закони Російської імперії (мають особливості реквізитів у порівнянні із сучасними законами): без посилання на статтю:	
Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (1961). <i>Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36657</i> .	Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1961 г. // ПСЗ II. – Т. 36. – Отд. 1. – № 36657.

При посиланні на Закони Російської імперії (мають особливості реквізитів у порівнянні із сучасними законами): із посиланням на статтю закону:	
Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости, ст. 27, II, п. 3. (1961). <i>Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36660.</i>	Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 19 февраля 1861 г. // ПСЗ II. – №36660. – Ст.27, II, п. 3.
При посиланні на Збірки матеріалів офіційного діловодства:	
<i>Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года</i> (1873). Екатеринослав: В типографии губернского правления, 153-156.	Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года. – Екатеринослав : В типографии губернского правления, 1873, – С. 153–156.
При посиланні на web-ресурси посилання включає ім'я автора сторінки, назву сторінки, назву сайту (<i>набирається курсивом</i>), адресу сайту (URL), виділену знаками <>, та, за можливості, дату останнього перегляду сайту (в круглих дужках) автором посилання:	
Russell, B. The Principles of Mathematics (1903). < http://fair-use.org/bertrand-russell/the-principles-of-mathematics/ > (2015, January, 5).	Russell B. The Principles of Mathematics (1903) / Bertrand Russell // http://fair-use.org/bertrand-russell/the-principles-of-mathematics/
Wainwright, W. Concepts of God. <i>The Stanford Encyclopedia of Philosophy</i> . < http://plato.stanford.edu/archives/win2010/entries/concepts-god/ > (2015, January, 5).	Wainwright W. Concepts of God / William Wainwright // The Stanford Encyclopedia of Philosophy / ed. Edward N. Zalta // http://plato.stanford.edu/archives/win2010/entries/concepts-god/

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

Časopis vychází čtyřikrát ročně.

Články pro zveřejnění v prvním dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. dubna a musí být publikovány do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v druhém dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. června a musí být publikovány do dne 30. června.

Články pro zveřejnění v třetím dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. října a musí být publikovány do dne 31. října.

Články pro zveřejnění ve čtvrtém dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. prosince a musí být publikovány do dne 31. prosince.

Doba konečného přinesení článků pro každé číslo časopisu je přibližná. Vzhledem k tomu že je až moc velký počet položek v portfoliu redakce, redakční rada může libovolně změnit tuto dobu.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10–30 stránek. Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 700-900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, pracovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku – volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytovány na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí být uvedený ve formátu TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustraci že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:

E-mail: publications@ephd.cz

Web: <http://ephd.cz>

Adresa:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

Vzorec bibliografického popisu zdrojů a literatury v rámci dohod APA (American Psychological Association) ve srovnání s **ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 (Státní Rada ze standartizace a metrologie Ukrajiny)**:

Všeobecné pravidlo: odkazy na originální zdroje a literaturu jsou předloženy v původním jazyce, t.j. není přeložený a ne přepsaný.

Měsíc přečtení web-stránky je uveden v jazyce sepsání článku.

Citáty z jazykových verzí zahraničních, pokud jsou k dispozici, obsahuje také jazykově původní článek.

Приклад оформлення посилання згідно вимог APA, які прийняті в журналі	Приклад оформлення посилання згідно вимог ДСТУ (для порівняння)
For reference to a book as a whole:	
Гізель, Інокентій, Довга, Л. (ред.-упоряд.) (2011). <i>Вибрані твори у 3-х томах. Т. 2.</i> Київ, Львів.	Інокентій Гізель. <i>Вибрані твори у 3-х томах / ред.-упоряд. Л. Довга.</i> – К. : Львів, «Свічадо», 2011. – Т. 2. – 461 с.
Попович, М. (2011). <i>Бути людиною.</i> Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».	Попович М. <i>Бути людиною / М. Попович.</i> – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 223 с.
Горобець, К.В. (2012). <i>Аксіосфера права та її компоненти:</i> автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Одеса.	Горобець К. В. <i>Аксіосфера права та її компоненти :</i> автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / К. В. Горобець. – Одеса, 2012
For reference to a volume:	
Миронов, Б.Н. (2003). <i>Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.). Т. 1.</i> 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин».	Миронов Б. Н. <i>Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.) : в 2 т. / Б. Н. Мирнов. - 3-е изд., испр., доп. - СПб. : «Дмитрий Буланин». - 2003. - Т. 1. - 548 с.</i>
Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. (1914). <i>(Т. 1. 1866-1889).</i> Екатеринослав: Типография губернского земства, 334.	Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1914. – Т. 1. 1866-1889. – С. 334.
For reference to single pages of books or journals:	
Nefedov, S. (2003). A model of demographic cycles in a traditional society: the case of Ancient China. <i>Social Evolution & History, vol. 3, 1,</i> 69–80.	Nefedov S. <i>A model of demographic cycles in a traditional society: the case of Ancient China / S. Nefedov // Social Evolution & History. – 2003. – Vol. 3. – № 1. – P. 69–80.</i>
Миронов, Б.Н. (2003). <i>Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.). Т. 1.</i> 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 237.	Миронов Б. Н. <i>Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) : в 2 т. / Б. Н. Мирнов. - 3-е изд., испр., доп. - СПб. : «Дмитрий Буланин». - 2003. - Т. 1. - С. 237.</i>
Святець, Ю.А. (2003). Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису 1926 р. <i>Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія, вип. 11.</i> Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 191–212.	Святець Ю. А. <i>Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису 1926 р. / Ю. А. Святець // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – Вип. 11. – С. 191–212.</i>
Зламы в історії як точки біфуркації (2008). <i>Ейдос, вип. 3, ч. 1.</i> Київ: Ін-т історії України НАН України, 297–318.	Зламы в історії як точки біфуркації // <i>Ейдос.</i> – К.и: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 3, ч. 1. – С. 297–318.
Молчанов, Ю.Б. (1990). <i>Проблема времени в современной науке.</i> Москва, 27.	Молчанов Ю. Б. <i>Проблема времени в современной науке / Ю. Б. Молчанов. - М., 1990. – С. 27.</i>
Rubia, K., Schuri, U. D. Y. V., Poeppel Cramon, E. (1997). Time estimation as a neuronal network property: a lesion study. <i>Neuro Report, 8(5) (Mar 24),</i> 1273-1276.	Rubia K. <i>Time estimation as a neuronal network property: a lesion study / K. Rubia, U. Schuri, D. Y. V. Cramon, E. Poeppel // Neuro Report. 1997. – №8(5) (Mar 24). – P. 1273-1276.</i>
Dreyfus, H. (2006). <i>A Companion to Phenomenology and Existentialism.</i> Blackwell.	Dreyfus H. <i>A Companion to Phenomenology and Existentialism / H. Dreyfus. - Blackwell, 2006.</i>
Kaufmann, W. (1956). <i>Existentialism: From Dostoevesky to Sartre.</i> New York, 12.	Kaufmann W. <i>Existentialism: From Dostoevesky to Sartre / Walter Kaufmann. - New York, 1956. - P.12.</i>
For reference to Laws of the Russian empire (have features of essential elements in comparing to the modern laws) without reference to the article:	
Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (1961). <i>Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36657.</i>	Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1961 г. // <i>ПСЗ II. – Т. 36. – Отд. 1. – № 36657.</i>

For reference to Laws of the Russian empire with the reference to an article of the Law:	
Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости, ст. 27, II, п. 3. (1961). <i>Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36660.</i>	Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 19 февраля 1861 г. // ПСЗ II. – №36660. – Ст.27, II, п. 3.
For reference to collections of materials of official office work	
<i>Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года (1873).</i> Екатеринослав: В типографии губернского правления, 153-156.	Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года. – Екатеринослав : В типографии губернского правления, 1873, – С. 153–156.
For referring to materials of websites, a reference includes name of the author, the title of webpage, <i>the title of website (in italics)</i> , the address of website (URL) given in symbols <>, and possibly the date of last visit to website in parentheses:	
Russell, B. The Principles of Mathematics (1903). < http://fair-use.org/bertrand-russell/the-principles-of-mathematics/ > (2015, January, 5).	Russell B. The Principles of Mathematics (1903) / Bertrand Russell // http://fair-use.org/bertrand-russell/the-principles-of-mathematics/
Wainwright, W. Concepts of God. <i>The Stanford Encyclopedia of Philosophy</i> . < http://plato.stanford.edu/archives/win2010/entries/concepts-god/ > (2015, January, 5).	Wainwright W. Concepts of God / William Wainwright // The Stanford Encyclopedia of Philosophy / ed. Edward N. Zalta // http://plato.stanford.edu/archives/win2010/entries/concepts-god/

Become a Contributor for the Journal

EUROPEAN PHILOSOPHICAL AND HISTORICAL DISCOURSE

The Journal is issued 4 times per year.

Articles for publication in the first issue of the Journal are accepted until April, 1 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the second issue of the Journal are accepted until June, 1 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the third issue of the Journal are accepted until October, 1 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the fourth issue of the Journal are accepted until December, 1 and will be published until December, 31.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages (TNR, 14, interval – 1,5)

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, which is submitted to the Journal the following is required:

- full first, middle and last name of an author, a title of an article, an abstract (700-900 characters) and keywords in English and in a language of an article;
- complete information about an author; academic title, academic degree, position, and place of employment in English and in a language of an article;
- footnotes are allowed, no endnotes. Footnotes should be given page by page in original language, that is not to be translated or transliterated;
- usual list of bibliography is not required in the end of an article;
- however, the list of cited and used in an article literature is additionally required in the end and should be given in Latinised form. All Cyrillic letters should be transliterated to Latin script.

Page by page footnotes (with numeration on every page) should be performed by means of so called “automatic references” in MS WORD.

Bibliography description of literature should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). The examples are given below.

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:

E-mail: publications@ephd.cz

Web: <http://ephd.cz>

Mailing Address:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

Samples of bibliography formatting in accordance with the APA (American Psychological Association) Agreements in comparison to State Standard of Russia and Ukraine 7.1:2006:

General rules: page by page footnotes are given in original language, that is not translated or transliterated

The month of web-page browsing should be given in a language of an article.

Citations should be given in a language of an article.

Приклад оформлення посилання згідно вимог APA, які прийняті в журналі	Приклад оформлення посилання згідно вимог ДСТУ (для порівняння)
For reference to a book as a whole:	
Гізель, Інокентій, Довга, Л. (ред.-упоряд.) (2011). <i>Вибрані твори у 3-х томах. Т. 2.</i> Київ, Львів.	Інокентій Гізель. Вибрані твори у 3-х томах / ред.-упоряд. Л. Довга. – К. : Львів, «Свічадо», 2011. – Т. 2. – 461 с.
Попович, М. (2011). <i>Бути людиною.</i> Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».	Попович М. Бути людиною / М. Попович. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 223 с.
Горобець, К.В. (2012). <i>Аксіосфера права та її компоненти:</i> автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Одеса.	Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / К. В. Горобець. – Одеса, 2012
For reference to a volume:	
Миронов, Б.Н. (2003). Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.). Т. 1. 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин».	Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.) : в 2 т. / Б. Н. Мирнов. - 3-е изд., испр., доп. - СПб. : «Дмитрий Буланин». - 2003. - Т. 1. – 548 с.
Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. (1914). (Т. 1. 1866-1889). Екатеринослав: Типография губернского земства, 334.	Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1914. – Т. 1. 1866-1889. – С. 334.
For reference to single pages of books or journals:	
Nefedov, S. (2003). A model of demographic cycles in a traditional society: the case of Ancient China. <i>Social Evolution & History, vol. 3, 1</i> , 69–80.	Nefedov S. A model of demographic cycles in a traditional society: the case of Ancient China / S. Nefedov // Social Evolution & History. – 2003. – Vol. 3. – № 1. – P. 69–80.
Миронов, Б.Н. (2003). Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.). Т. 1. 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 237.	Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) : в 2 т. / Б. Н. Мирнов. - 3-е изд., испр., доп. - СПб. : «Дмитрий Буланин». - 2003. - Т. 1. – С. 237.
Святець, Ю.А. (2003). Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису 1926 р. <i>Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія, вип. 11.</i> Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 191–212.	Святець Ю. А. Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису 1926 р. / Ю. А. Святець // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – Вип. 11. – С. 191–212.
Зламы в історії як точки біфуркації (2008). <i>Ейдос, вип. 3, ч. 1.</i> Київ: Ін-т історії України НАН України, 297–318.	Зламы в історії як точки біфуркації // Ейдос. – К.и: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 3, ч. 1. – С. 297–318.
Молчанов, Ю.Б. (1990). <i>Проблема времени в современной науке.</i> Москва, 27.	Молчанов Ю. Б. Проблема времени в современной науке / Ю. Б. Молчанов. - М., 1990. – С. 27.
Rubia, K., Schuri, U. D. Y. V., Poeppel Cramon, E. (1997). Time estimation as a neuronal network property: a lesion study. <i>Neuro Report, 8(5) (Mar 24)</i> , 1273-1276.	Rubia K. Time estimation as a neuronal network property: a lesion study / K. Rubia, U. Schuri, D. Y. V. Cramon, E. Poeppel // Neuro Report. 1997. – №8(5) (Mar 24). – P. 1273-1276.
Dreyfus, H. (2006). <i>A Companion to Phenomenology and Existentialism.</i> Blackwell.	Dreyfus H. A Companion to Phenomenology and Existentialism / H. Dreyfus. - Blackwell, 2006.
Kaufmann, W. (1956). <i>Existentialism: From Dostoevsky to Sartre.</i> New York, 12.	Kaufmann W. Existentialism: From Dostoevsky to Sartre / Walter Kaufmann. - New York, 1956. - P.12.
For reference to Laws of the Russian empire (have features of essential elements in comparing to the modern laws) without reference to the article:	
Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (1961). <i>Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36657.</i>	Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1961 г. // ПСЗ II. – Т. 36. – Отд. 1. – № 36657.

For reference to Laws of the Russian empire with the reference to an article of the Law:	
Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости, ст. 27, II, п. 3. (1961). <i>Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36660.</i>	Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 19 февраля 1861 г. // ПСЗ II. – №36660. – Ст.27, II, п. 3.
For reference to collections of materials of official office work	
<i>Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года (1873).</i> Екатеринослав: В типографии губернского правления, 153-156.	Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года. – Екатеринослав : В типографии губернского правления, 1873, – С. 153–156.
For referring to materials of websites, a reference includes name of the author, the title of webpage, <i>the title of website (in italics)</i> , the address of website (URL) given in symbols <>, and possibly the date of last visit to website in parentheses:	
Russell, B. The Principles of Mathematics (1903). < http://fair-use.org/bertrand-russell/the-principles-of-mathematics/ > (2015, January, 5).	Russell B. The Principles of Mathematics (1903) / Bertrand Russell // http://fair-use.org/bertrand-russell/the-principles-of-mathematics/
Wainwright, W. Concepts of God. <i>The Stanford Encyclopedia of Philosophy</i> . < http://plato.stanford.edu/archives/win2010/entries/concepts-god/ > (2015, January, 5).	Wainwright W. Concepts of God / William Wainwright // The Stanford Encyclopedia of Philosophy / ed. Edward N. Zalta // http://plato.stanford.edu/archives/win2010/entries/concepts-god/